

17.108/2
+ 1/2

Színháztörténeti könyvtár

1 22 51

STAUD GÉZA

A
MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET
FORRÁSAI

II. RÉSZ

17.000

SZÍNHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

8. szám

STAUD GÉZA

A MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET FORRÁSAI

II. RÉSZ

A SZÍNHÁZI SAJTÓ
EMLÉKIRATOK, LEVELEK
LEVÉLTÁRI ANYAGOK

Budapest, 1962.

SZÍNHÁZTUDOMÁNYI INTÉZET
Országos Színháztörténeti Múzeum

Színháztudományi Intézet
könyvtára 1963. sz. 18.083

Rj 17.108

A szerkesztésért és kiadásért felelős: dr. Nomi Ferenc,
a Színháztudományi Intézet igazgatója

Megrendelve: 1962. szeptember. Példányszám: 518
Készült Rotaprint eljárással az MSZ 5601-54 Á és MSZ 5602-55 Á szabványok
szerint 5,25 (A/5) ív terjedelemben ábrával

62 - 10655 — FELSOOKTATÁSI JEGYZETELLÁTÓ VÁLLALAT, BUDAPEST

IV. A SZINHÁZI SAJTÓ

A sajtó mindig fontos, ha nem is egyetlen forrása volt a színháztörténeti kutatásnak. Általában közeli kapcsolatban áll a színházakkal, gyorsan és közvetlenül regisztrálja az eseményeket, az előadásokról készült beszámolóival és kritikáival bizonyos fokig a közönség magatartásának is fokmérője.

Mindenekelőtt fontos a sajtótermék politikai irányzatának tisztázása. Egy színházi hirt, cikket, vagy kritikát csak akkor tudunk helyesen értékelni, ha ismerjük a lap politikai állásfoglalását és a színházhoz való viszonyát. A kritikák dicsérő vagy támadó hangjában sokszor egyéni érdekek is megbujnak. Hányszor találunk példát arra, hogy egy kritikus azért támadta meg a színházat, azért csepülte le valamelyik produkcióját, mert darabját nem fogadta el az igazgatóság. Éppen ezért megtörténik, hogy ugyanarról az előadásról a legellentétesebb véleményeket olvashatjuk a különböző lapokban.

Mielőtt hozzákezdenénk a különféle színházi vonatkozású periodikák ismertetéséhez, röviden érintjük azokat a műfajokat, amelyekkel ezekben a sajtótermékekben találkozunk.

A hir a sajtó legősibb és legsajátosabb műfaja. A legelső hírlapok elsősorban híreket közöltek. Tudósítani a közönséget az elkövetkező vagy a már lezajlott eseményekről minden színházi ujság vagy napilap legfontosabb feladatai közé tartozott.

A hír általában rövid terjedelmű közlemény, mely egy meghatározott eseményről tudósít. A hírt közlő újságíró sokszor a hír forrására is hivatkozik. Hitelesség szempontjából lényeges körülmény, hogy előrejelzést, vagy utólagos megállapítást tartalmaz-e. Az előzetes hiradások között, gyakran vannak olyan színházi hírek, amelyek csak propagandisztikus céllal jelennek meg.

Ha az előzetes hírt maga a színház adja le hivatalosan, akkor kommunikéről beszélünk. Ilyen kommunikék már a múlt századi hírlapokban is megjelentek. Bejelentették például, hogy valamelyik előadás elmarad, vagy egyik színész megbetegedett s szerepét más vette át. Ujabban a hivatalos kommunikét a hírlapok külön jellel szokták ellátni, annak feltüntetésére, hogy fizetett közleményről van szó.

Az egyszerű hír bővüléséből keletkezett a terjedelmesebb és részletesebb riport, amelyen valamely jelentősebb színházi eseményről szóló beszámolót értünk. Ennek a műfajnak a feladata már a múlt század első felében az volt, hogy színes, szemléletes, élvezetes formában ismertessen a közönséggel valamilyen színházi eseményt. A riportot sokszor képanyaggal teszik változatossá és érdekessé. Ebben az esetben képes riportról beszélünk. Példaképpen említhetjük a Vasárnapi Újságnak a bécsi Ringtheater katasztrófájáról, a pesti Gyapju utcai színház égéséről, az Operaház megnyitásáról, vagy a Nemzeti Színház lebontásáról közölt képes riportjait, amelyek kitűnő forrásként használhatók.

Ha a riport egy személlyel való beszélgetés formáját veszi fel, hogy az újságíró valamelyik drámaíró, színész, rendező, vagy igazgató véleményét, felfogását, elképzelését, vagy terveit rögzíthesse, akkor interjuról beszélünk. Az interjukban sokszor egy-egy művész fontos esztétikai megnyilatkozásaival találkozhatunk.

A hír, a kommuniké, a riport és az interju általában tárgyilagos, ténymegállapító, eseményrögzítő műfajok, amelyek többnyire csak terjedelemben és a megírás módjában kü-

lőnböznek egymástól. De valamennyiből egyformán hiányzik az ujságíró nyílt állásfoglalása, a kritikai mozzanat. Mindamellettt tisztában kell lennünk azzal, hogy még a legsemlegesebb hír terjedelme és megfogalmazása is rejthet magában burkolt értékelést.

Értékes színháztörténeti forrás a nekrológ, amely az egyes színészek halálát bejelentő, de egyben a művész pályafutását röviden áttekintő és bizonyos fokig értékelő közlemény. Hogy egy nekrológ nemcsak az elhunyt művészeőről, hanem az írás koráról is milyen áruló dokumentum, arra példaképpen felhozhatjuk a Déryné haláláról szóló 10 soros közleményt a Vasárnapi Ujság 1872. 41. számában. A nekrológ terjedelme és hangja elárulja azt a teljes közömbösséget és érdektelenséget, amely az elfelejtett nagy művésznővel szemben a kiegészítés utáni Magyarországon megnyilatkozott.

Legjelentősebb műfaja a színházi sajtónak a kritika, amely esztétikai értékelés formájában a kritikus magánvéleményét, illetve gyakran a lap hivatalos társadalmi-politikai állásfoglalását juttatja kifejezésre a színházi produkcióval szemben. A kritikával mint színháztörténeti forrással alább részletesebben foglalkozunk.

Ezekon a műfajokon kívül közölhetnek a lapok színházi cikkeket, tanulmányokat és színházi műsort is.

A színházi sajtótermékeket több csoportba oszthatjuk. Vannak kimondottan színházi jellegű lapok /napilapok, hetilapok, havi és negyedéves folyóiratok/, de vannak a napi sajtónak, illetve közérdeklő hetilapoknak és folyóiratoknak színházi vonatkozású közleményei is.^{1/} A színházi lapok is sok tekintetben eltérnek egymástól, célkitűzéseiket illetően.

1/ Pukánszky Kádár Jolán: Színházi ujságok Magyarországon. Színészeti lexikon. Bp. 1930. II. 856-857. p. - Jónás Alfréd: Színházi lapok az Országos Széchényi Könyvtárban. M. Könyvszemle 1943. 74-76. p.

Vannak:

1. kritikai lapok,
2. műsorujságok,
3. riport- és képe-lapok,
4. tudományos folyóiratok,
5. hivatalos lapok.

1. A kritikai jellegű színházi lapok őse Magyarországon az 1778-ban megjelent nagyszzebeni Theatralisches Wochenblatt lehetett, amelyet 1791-ben követett ugyancsak Nagyszzebenben a Kritischer Beobachter sur Erweiterung dramatischer Kenntnisse. Sajnos mindkettőnek csak címét ismerjük, egyetlen példányuk sem található a Széchényi Könyvtárban.

Két évig élt a Pozsonyban megjelent Pressburger Zeitung melléklete, az Allgemeine Deutsche Theater-Zeitung. Az 1798-1799-es években figyelemmel kísérte az egész monarchia területén működő színházakat. Egy példánya fellelhető a Széchényi Könyvtár Hirlaptárában. Ugyanitt megtalálható az 1830-ban Temesvárott megjelent német Thália is.

Az első magyar nyelvű színházi ujságot gróf Csáky Tivadar indította meg 1830-ban Kassán, Nemzeti Játékszini Tudósítások címen. Déryné Naplója szerint mindössze 16 száma jelent meg.^{1/} Egyik címlapjának faksimiléjét Váli Béla közölte.^{2/} A Széchényi Könyvtárban nem található. A 4 oldalas 8° alakú ujságnak egyetlen példányát a Miskolci Hermann Ottó Muzeumból ismerjük. Ennek a számnak csaknem egész terjedelmét egy Dérynéről szóló kritika foglalja el.

1/ Déryné Naplója. Sajtó alá rendezte Bayer József. Bp. 1900. III. k. 78. p.

2/ Váli Béla: A magyar színészet múkinoseiből. Bp. 1890. /Köny. a Magyar Salonból./

Berzeviczy Vince színháztörténeti szerepéről szóló, az Uj Magyar Muzeumban névtelenül megjelent értekezés a következőket mondja a lapról: "Berzeviczy Vince levéltári hagyatékában megtalálható mind a 16 száma. A lapot Keresztszeghi és Adorjáni Gróf Csáky Theodor szerkesztette, Berzeviczynek utóda az intendánsi szerepkörben. Werfer Károly cs. kir. privilegizált akadémiai tipográfus nyomdájában nyomtatták a legelső magyar színházi lapot, amely az 1830. nov. 25-től, 1831. márc. 24-ig a kassai színházban bemutatott darabok szereposztását ismerteti és néhány bíráló megjegyzést tartalmaz."^{1/} Az első magyar színházi ujság példányait a fenti utmutatás ellenére sem sikerült egyelőre megtalálnunk.

A szabadságharc után 1853-ban indította meg a Délibáb című lapot Festetics Leó. Annak ellenére, hogy szerkesztője Nemzeti Színházi Lap alcímmel jelölte, mégsem színházi ujság, hanem irodalmi és társadalmi közleményei mellett csak részben foglalkozik színházzal. Mindössze két évig élt. Rövid ideig maradt fenn a Kolozsvári Színházi Közlöny /1859-1860/, a Magyar Színházi Lap /1860/ és a Szivárvány is. Ezek közül a Magyar Színházi Lappal érdemes részletesebben foglalkozni.

Az első komoly színházi lap Egressy Gábor kezdeményezéséből született. Magyar Színházi Lap címen 1860. január elsején indult és ugyanezen év december 29-én az 53. számmal megszűnt. 4° alakban, félv terjedelemben hetenként jelent meg. Kiadó tulajdonosként és felelős szerkesztőként Egressy Gábor szerepelt. Beimel és Kozma pesti nyomdájában nyomták, előfizetési ára egy évre 6, fél évre 3 forint volt.

Egressy értelmes munkatársakat foglalkoztatott s a jónevű emberek bevonására igen nagy erőfeszítéseket tett. Ki-

1/ [Szinnyei Mörse Jenő]: Báró Berzeviczy Vince és a magyar színház. Kassa, 1940. /Klny. az Uj Magyar Muzeum 1940. évf.-ból./

tűnik ez Kazinczy Gáborral folytatott levelezéséből, akit ugyancsak meg akart nyerni lapja számára.^{1/} Ő maga is több cikket irt bele.

A lapnak csak kezdetben volt kritikai rovata, később megszűnt. Színházi műsört nem közölt. Minden számban fameteszetes illusztrációkat is adott, ezek között Telepy György jelmezterveit. A magas színvonalu, jól szerkesztett színházi lap bukását a közönség érdektelensége okozta.

A század vége felé már igen elszaporodnak a fővárosban és vidéken a különböző színházi lapok. Ugyanakkor jellegük is erősen megváltozik. Az a kritikai, a színházzal komoly tanulmányok formájában foglalkozó, mégis népszerűsítő feladatra vállalkozó laptípus, amelyet Egressy akart megvalósítani, nem talált követőkre. Ezzel szemben új fajta újságok alakultak ki: a műsorújságok és a képes riportlapok. A kritika pedig a politikai napilapok, művészeti hetilapok és irodalmi folyóiratok műfaja maradt.

2. Műsorújságok. A színházi lapok között különösen az újabb kori színháztörténet szempontjából igen nagy jelentőségük van a műsorújságoknak. Ezeknek megszületésüktől kezdve mind a mai napig az a feladatuk, hogy a színházlátogató közönség kezébe adják a színház műsorát és szinlapjának másolatát. Amíg a szinlapokat osztogatták a nézőtéren, tehát körülbelül a múlt század negyvenes éveig, nem volt szükség műsorlapra. A műsorlap akkor vált nélkülözhetetlenné, amikor a közönség már nem kapta kezébe az eredeti szinlapot, s akkor vált gazdaságossá, amikor a színházak száma a fővárosban megnövekedett.

Az első ilyen természetű lap Színházi Látcsó címen Szerdahelyi Kálmán szerkesztésében indult meg 1863-ban és két évig, 1864 decemberéig tartotta fenn magát. 4° formátumban, négy oldal terjedelemben naponta jelent meg 1000

1/ Kenyeres Ágnes: Egressy Gábor levelei Kazinczy Gáborhoz. Bp. 1960. /Színháztörténeti füzetek 35./

példányban. Legfontosabb feladata a színlapok közlése volt. Az első oldalon a következő színházak műsorával találkozunk: Nemzeti Színház, Budai Népszínház, Pestvárosi Színház /német/, Budavárosi Színház /Várszínház, német/ Budai Színház /Sommertheater in Ofen, német/.

A Nemzeti Színházzal kötött szerződés szerint az újságban minden, a Nemzeti Színházat illető közleménynek helyet kellett kapnia. M. Császár Edit szerint, aki a Színházi Látcsó történetét ismertette, Szerdahelyi nyomatta a színház részére naponta szükséges 130 darab színlapot is.^{1/}

A mindenkori színlapok mellett szépirodalmi közlemények, hírek és kisebb szakcikkek jelentek meg benne. A Nemzeti Színházról többnyire Vadnay és Szerdahelyi irtak, a szakcikkek Egerváry Potemkin Ödöntől és Szigligeti Edétől valók.

1864 júniusában Látcsó címen új színházi műsorújság kiadásával próbálkozott egy Bródy Zsigmond nevű újságíró. Ez a lap azonban két hónap múlva megszűnt.

Szerdahelyi lapjával egyidőben indult meg Morländer Zwischenakt című németnyelvű műsorújságja. Alcíme ugyan Blätter für Theater, Musik, Kunst und Tagesereignisse volt, de ugyyszólván kizárólag színházzal foglalkozott. 4° alakban, négy oldal terjedelemben jelent meg Szerdahelyi lapjával azonos beosztással. Az első oldalon a színházak napi színlapját hozza, akárcsak a Színházi Látcsó, magyarokat és németeket is: Nemzeti Színház, Budai Népszínház, Thalia-theater, Städtisches Theater Pest, Städtisches Theater Ofen, Sommertheater Ofen. Tulélte Szerdahelyi lapját, mert 1863-tól 1869-ig tartotta fenn magát.

Alig szűnt meg a Zwischenakt, 1870-ben új magyar nyelvű műsorújság indult Színlapok címmel. Felelős szerkesztője Vajda Viktor volt, nagysága, terjedelme, beosztása ugyanaz,

1/ M. Császár Edit: Egy színházi újság története. /Színházi Látcsó 1863-1864./ Irodalomtört.1943. 187-192.p.

mint az eddig felsorolt műsorújságoké. Két évig jelent meg, hogy helyet adjon egy Szinlap című hasonló természetű lapnak, amely 1872-től 1873-ig élt.

Ettől kezdve már minden évben van Budapestnek műsorújsága, de általában rövid életűek. Végre a Vigszínház és a Magyar Színház megnyitása után gazdaságilag biztosítottak látszott egy újabb műsorújság kiadása. Ez 1899-ben indult meg Magyar Szinpad címmel és átmeneti címváltozással /Képes és szöveges Magyar Szinpad/ egészen 1944-ig fennállott.

A Magyar Szinpad legfontosabb műsorlapunk. Főlió méretben, egy iv terjedelemben naponta jelent meg, csak a második világháború idején kellett megjelenését papirhiány miatt heti két számra csökkenteni. Kizárólag a színházakban terjesztették, utcán nem árusították.

Tartalma nagyjából megegyezett elődeiével, de beosztása a modern igényeknek megfelelően megváltozott. Az első és második oldalon cikkeket és híreket adott, azután közölte a műsoron futó darabok tartalmát - ez volt a legfőbb ujtása -, végül a napi előadások szinlapjai sorakoztak egymás mellé.

Mint forrás, elsősorban a szinlapokat pótolja. Vannak színházaink, amelyeknek igen kevés szinlapjuk maradt fenn, ezeknek műsorát a Magyar Szinpadból egészíthetjük ki. A lap közölte a darab szerzőjén, címén, műfaján, fordítóján kívül /nem mindig rendszeresen/ az előadás rendezőjét, diszlettervezőjét, esetleg karmesterét is.

A szöveges rész hasznos forrásanyagot nyújt színházi hireivel és helyet szorít a szerzők, rendezők, fordítók és diszlettervezők nyilatkozatainak is egyes bemutatókkal vagy felújításokkal kapcsolatban. Kémény Jenő, Márkus László, Hevesi Sándor és mások számtalanszor világítják meg rendezéseik vagy szcenizásaik művészi szempontjait. Végül a tárcarovatban kisebb színházesztétikai és színháztörténeti cikkekkkel is találkozunk.

A Magyar Színpad egyetlen példányát az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya őrzi. Sajnos még ez sem teljes, hiányzik belőle az 1899. és az 1901. év, továbbá az 1906. évfolyam második fele. Egyes kötetei megtalálhatók a Színháztörténeti Múzeumban is. A többi kevésbé jelentős műsorujtság a Széchényi Könyvtár Hirlaptárában található.

A felszabadulás után új műsorujtság indult meg Pesti Műsor címen. 4° alakban, hetenként egyszer jelenik meg, egy iv terjedelemben. A hét valamennyi előadásának színlapját adja, ugyanakkor kisebb cikkeket és híreket is közöl.

1948-ban a Pesti Műsor mint önálló lap megszűnt és beolvaszt az ugyanakkor megindult Színház és Mozi nevű képes hetilapba, mint annak függeléke. Ez a függelék 1950. 24. számtól kezdve a Pesti Műsor nevet Heti Műsor rovatcímmel váltotta fel. 1951 folyamán a Színház és Mozi szöveges része fokozatosan elszorvadt oly mértékben, hogy az 1951. 11. számtól kezdve már pusztán műsorujtsággá alakult át. Így jelent meg a lap 1954. március 11-ig. A 11. számtól kezdve a Színház és Mozi ismét képes szöveges lappá alakult át, a Heti Műsor pedig mint a Színház és Mozi melléklete külön lapként jelent meg. 1956 őszén a 42. számmal megszűnt a Színház és Mozi, s vele együtt a Heti Műsor is. 1957. február 8-án a műsorujtság ismét régi nevén mint Pesti Műsor indult meg s önálló lapként áll fenn a mai napig. Teljes példányát /1945-től/ csak a Színháztörténeti Osztályon találhatjuk meg. 1950-től kezdve a Színháztörténeti Múzeum is rendelkezik egy hiánytalan sorozattal.

A felsorolt műsorujtságokon kívül számos kevésbé jelentős műsorlap jelent meg Budapesten és vidéken. Ezeknek azonban a Hirlaptár katalógusán kívül semmiféle összeállításával vagy feldolgozásával nem rendelkezőnk.

3. A képes- és riportlapok a színház elüzletiesedésével kapcsolatban születtek meg. A színházból élnek és a színházat szolgálják ki üzleti alapon. Ezért nem tűnnek meg

lapjaikon komoly kritikát, amelyet itt a színházi riport helyettesít. Színes beszámolók, színészek és színésznők magánügyeit feltárló cikkek, esetleg könnyű fajsúlyú szépirodalmi anyag tölti meg az ujságot. A XX. századi színházi lapokban a hangsúly a képanyagon van, amit a fotográfia különféle sokszorosító eljárásai, elsősorban a mélynyomás tesznek lehetővé.

A Színház /1903-1904/, a Színház és Élet /1904-1908/ már ennek a színházi laptípusnak az előfutárai. Ezeket követi 1910-ben a legnépszerűbb képes színházi hetilap, a Színházi Élet, amely Incze Sándor szerkesztésében 1938-ig jelent meg.

Ez a lap, amelynek példányszáma az első világháború után a 70 000-et is elérte, a kisigényű polgári középosztály kedvelt olvasmánya volt. Népszerűségét pletykarovatának, felszínes, könnyű irodalmi közleményeinek és gazdag képanyagának köszönhette. Kizárólag üzleti célokat szolgált. Művészi vagy tudományos igényességnek, de még valami ujságírói becsületességnek a nyomai sem találhatók meg benne. Kritikai megnyilatkozásai többnyire a fizetett kommuniké műfajába tartoztak, még képeinek közlését is a lap gazdasági érdekei irányították.

Ennek ellenére a Színházi Életet mégis színháztörténeti forrásnak kell tekintenünk. Mint jelenség, a maga egészében, jellemző korának színházi izlésére, képanyaga pedig értékes dokumentum. Bármilyen céllal és indokkal készültek is fotográfiái, végeredményben egykori előadásokat rögzítették meg, s olyan képanyagot szolgáltatnak, amelyet sehol másutt megtalálni nem lehet. Értékesek továbbá szindarabmellékletei, amelyeket a színházak műsorából közölt. Ezeknek nagy része is csak itt jelent meg nyomtatásban.

Egyetlen teljes példánya a Színháztörténeti Osztályon található. Sajnos sok helyen még ezt is megcsonkították. A sérült és hiányos példányokat igyekeznek folyamatosan ép példányokkal kicserélni. A Színháztörténeti Múzeum is gyűj-

ti a Színházi Élet példányait, s gyűjteménye rövidesen megközelíti a teljességet.

A Színházi Élet mellett népszerű színházi képes hetilap volt a Déli is /1927-1944/. Mikor a fasiszta rendelkezések következtében a Színházi Élet megszűnt, funkcióját 1938-1944-ig a Színházi Magazin vette át. Ugyanebben az időszakban jelent meg Egyed Zoltán lapja, a Film Színház Irodalom is.

A felszabadulás után az első színházi képes hetilap Színház címen 1945 augusztusában indult meg. Kritikákat, képes riportokat és színházi hiranyagot közölt. 1948 augusztusában a IV. évfolyam 33. számával szűnt meg.

Utóda a Színház és Mozi ugyanez év szeptemberében jelent meg először, s magába olvasztotta - mint már említettük - a Pesti Műsor nevű műsorújságot is. 1956. október 20-ig állt fenn s a IX. évf. 42. számával szűnt meg.

1957. május 17-én kezdte meg pályafutását utóda, Film Színház Muzsika címmel, s a mai napig is így jelenik meg.

4. Tudományos igénnyel Magyarországon mindössze három színházi lap látott napvilágot. Az első Bárdos Artur Színházjátek című folyóirata volt, amely 1910-1911-ig élt. Kiseb tanulmányokat, kritikákat, színpad- és jelmezterveket közölt. Általában inkább csak elvi kérdésekkel foglalkozott, színház-történeti értekezések nem jelentek meg benne.

1935-től 1937-ig negyedévenként jelent meg A Színpad című színház-tudományi szemle, amely programjában kimondottan tudományos célokat követett. Történeti tanulmányok, színházesztétikai értekezések, kritikák, bibliográfiák kaptak helyet benne illusztrációs anyag kíséretében.

A felszabadulás után 1952-ben indult meg a Színház- és Filmművészeti Szövetség havi folyóirata, a Színház- és Filmművészet. Színházpolitikai cikkeket, darab- és szerepelemzéseket, elvi vitákat és színház-történeti vonatkozású tanulmányokat közölt. 1956-ban megszűnt. Azóta tudományos jellegű színházi lapunk nincs.

Itt emlékezünk meg Hont Ferenc Független Szinpad című lapjáról, amely egyedülálló a magyar színházi periodikák között. Mint a Független Szinpad nevű politikai jellegű színészi társulás kiadványa, 1937-1938-ig nehéz viszonyok között adott hangot a magyarországi kommunista párt művészi törekvéseinek. 1938-ban azonban betiltották.

5. Külön csoportba sorolhatók a különféle színházi érdekképviselések és egyéb szakmai szervek hivatalos lapjai. Ezek nem a nagyközönség, nem is a tudományos körök részére készültek, hanem kizárólag a színészek és egyéb színházi alkalmazottak gazdasági-szakmai kérdéseivel foglalkoztak. Ilyen hivatalos lapok voltak A Szinpad /1870-1890/, a Kaszán megjelenő Színészeti Közlöny /1879-1886/, amely a vidéki színészek érdekeit szolgálta, a Budapesten megjelenő Színészeti Közlöny /1890-1917/ és az Országos Színészegyesület hivatalos közlönye, a Színészek Lapja, amely 1883- tól 1938-ig, a Színészegyesület megszűnéséig tartotta fenn magát. Ebben a színháznyitási engedélyek, a társulatok állomáshelyei, a Színészegyesület igazgatótanácsának jegyzőkönyvei, fegyelmi ítéletek és a Színészegyesület Nyugdíjintézetének elszámolásai kaptak helyet. Itt-ott színháztörténeti tanulmányokkal is találkozunk.

1939-ben indult meg Magyar Színészet címmel a Színművészeti és Filmművészeti Kamara hivatalos közlönye. 1944-ig havonta jelent meg. A fasiszta idők színházi viszonyaira vonatkozólag jelentős forrás.

A felszabadulás után a Magyar Színészek Szabad Szakszervezete is adott ki hivatalos ujságot Színészek Lapja címen 1946 és 1949 között. 1949-től kezdve a színházi vonatkozású hivatalos közlemények a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének lapjában jelentek meg.

A magyarországi színházi lapok száma a vidékiekkel együtt meghaladja az 500-at. Nagyban megkönnyitné a kutatás munkáját, ha idővel elkészülne a magyarországi színházi sajtó bibliográfiája is.

A különféle színházi periodikák legnagyobb része a Széchényi Könyvtár Hirlaptárában található. Néhány sokat forgatott lap /Színészek Lapja, Magyar Szinpad, Pesti Műsor, Színházi Élet, Déliab, Színházi Magazin, Színház és Mozi, Film Színház Irodalom, Film Színház Muzsika/ letétként a Színháztörténeti Osztályra került.

Ugyancsak rendszeresen gyűjti a színházi periodikákat a Színháztörténeti Múzeum. Egyes színházi ujságok fellelhetők a Szabó Ervin Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtár és az Országgyűlési Könyvtár Hirlaptárában is. A vidéki színházi lapokat többnyire a helyi könyvtárak őrzik.

A színházi ujságoknál is fontosabb adalékokkal szolgálnak a közérdekű napilapok. A politikai eseményekkel szemben éppen úgy, mint a színházakkal szemben is a szemtanu szerepét játsszák: mindent látnak, mindent hallanak, s ezért többé-kevésbé hiven tükrözik a színházi eseményeket.

A hírlapok legnagyobb része már a XIX. század eleje óta színházi rovatot vezet, ami azt jelenti, hogy közös gyűjtő cím alatt közli a színházra vonatkozó hírlapi anyagot. A színházi rovatban jelennek meg a kritikák, a hírek és a színházi műsor. Riportot, interjút a napilapok általában nem közölnek.

A napilapok hírközlése rendszerint gyorsabb, de szűkszavabb, mint a ritkábban megjelenő színházi ujságoké. A színházi kritika a rovatnak mindig legjelentősebb közleménye. Ezenkívül napról napra közlik a színházak műsorát is.

A hírlapok műsorközlése már több mint száz éves multra tekinthet vissza. De ezek a műsorok csak a darabok címére vonatkoznak. Fontosságot nyerhetnek akkor, ha szinlap, vagy egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre a műsor felderítéséhez. Így például a Magyar Tanácsköztársaság idején a színházi lapok már 1919 májusa folyamán megszűntek, a színházi előadások szinlapjai elkallódtak, s a napilapok közül is csak a Vörös Ujság maradt fenn. Így tehát a Tanácsköztársas-

ság utolsó két hónapjának műsorát csakis a Vörös Ujság,
szükszavu műsorközléséből és rövid híradásaiból lehet re-
konstruálni.^{1/}

Színháztörténeti szempontból a hirlapok legfontosabb
műfaja a szinikritika. Mint forrást több szempontból meg
kell vizsgálnunk, hogy értékét megállapíthassuk és felhasz-
nálását körvonalazhassuk.

A szinikritikának igen sok változata van. A legegyszerű-
sőbb az ismertetés vagy beszámoló, amely narratív módon ír-
ja le az előadás lefolyását. Az ujságíró regisztrálja az
eseményeket, beszámol arról, ki milyen szerepet játszott, de
ítéletet - dicsérő vagy elmarasztaló véleményt - nem mond.

Fejlettebb fokon, a kritika már értékelést is tartal-
maz. Ebben az értékelésben a kritikus és rajta keresztül a
közönség véleménye jut kifejezésre. Éppen ezért alkalmas az
ilyen kritika a darab fogadtatásának, a közvélemény kialaku-
lásának lemérésére.

A kritikának legfejlettebb foka, amikor a kritika nem-
csak az előadás visszhangja, hanem egyuttal tükre is. Ahhoz,
hogy a kritika szemünk elé idézze az előadást, illetve an-
nak egyes részeit, un. mimografikus kritikára van szükség.
Ennek a mimografikus kritikának az a lényege, hogy a bírál-
lat a színészi alkotás és a szinpadi előadás egyes fontos
részeit leírja és rögzíti, miközben véleményt mond róluk.

A kritika különféle változatai, bár különböző fejlett-
ségi fokokat képviselnek, mégsem időrendben követik egymást
a magyar kritika történetében. Találunk már mimografikus
mozzanatokat Vörösmarty kritikáiban, viszont még ma is ta-
lálkozunk egyszerű színházi beszámolókkal. Petőfi kritikája
Egressy III. Richárdjáról kitűnő példája a megrögzítő, meg-
jelenítő s ugyanakkor értékelő kritikának. Viszont számos

1/ Staud Géza: A Tanácsköztársaság színházi műsora. Bp.
1959. /Színháztörténeti Füzetek 26./ - Ardó Mária: A
Tanácsköztársaság színházi élete a sajtó tükrében. Bp.
1959. /Színháztörténeti Füzetek 27./

kritikus csak félmondattal említi a színészi játékot, vagy a színházi előadás egyéb mozzanatait. Világosan csak Rakodczay Pál ismerte fel a mimografikus kritikának színháztörténeti jelentőségét, s ő próbálta módszerét színészéletrajzaiban alkalmazni.^{1/}

Arról természetesen nem lehet szó, hogy egy kritikus a színészi alkotás vagy az előadás minden mozzanatát megrögzítse. Inkább csak arról, hogy kiragadja a szinpadai produkció leglényegesebb mozzanatait s ezt leírva, mondja el kritikai véleményét. Kárpáti Aurél, aki ennek a mimografikus kritikának legjelentősebb élő képviselője, a következőket mondja: "Kritikusaink tulnyomó része nem ébredt még annak tudatára, hogy amikor a színészeiről ír, nem csupán bírálja, de meg is örökíti annak alkotását, végső soron tehát a jelen magyar színészet történetét írja."^{2/}

A szinikritikának mint forrásnak tehát az a jelentősége, hogy az előadásról közvetlen szemlélet alapján utólagos beszámolót tartalmaz, ebben a beszámolóban bíráló törekvés nyilatkozik meg, s esetleg az előadás lefolyásának néhány mozzanata is megőrződik. Vagyis hiteles adatokat kaphatunk az előadás megtörténtéről, a benne szerepelt színészek személyéről, a kritikus, illetve rajta keresztül a közönség bizonyos rétegének állásfoglalásáról, s esetleg a színészi alkotás, a rendezői elgondolás, díszlet és jelmeztervező munkájának egyes részleteiről.^{3/}

1/ Rakodczay Pál: Szinpadai tanulmányok. Bp. 1881. - Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. I-II. k. Bp. 1911.

2/ Kárpáti Aurél: Kántorné. Bp. 1954. 57. p.

3/ Bayer József: A szinikritikáról. A Nemzeti Játékszínház története. Bp. 1887. II. k. 319-347. p. - Ambrus Zoltán: A kritikáról. Bp. 1920. - Bajza József: Dramaturgiai és logikai leckék magyar szinibírálok számára. Összegejtött munkái. V. k. Bp. 1899. - Egressy Gábor: Párbeszéd Szebeklébi és Egressy Gábor között színészi dolgozokról. Buda. 1842.

Nem szabad azonban sohasem elfelejtenünk, hogy még a legnagyobb tárgyilagosságra törekvő kritika is végső fokon szubjektív benyomásokra épül, s a kritikai kép kialakulásában döntő szerepet játszanak a kritikus szakmai felkészültségének, műveltségének, társadalmi helyzetének és politikai felfogásának, a lap politikai irányzatának és gazdasági érdekeinek mozzanatai. Viszont éppen a kritikában nyíltan vagy rejtve megnyilatkozó politikai és társadalmi áramlatok teszik a kritika műfaját alkalmassá arra, hogy rajta lemérhessük a színháznak és a színjátéknak, a maga korában játszott társadalmi és politikai szerepét.

Ami most már színházi vonatkozású anyagot rendszeresen közlő hirlapjainkat illeti, csak vázlatosan a legfontosabbakat kívánjuk felsorolni.^{1/} A német lapok a magyarországi német polgárság fejlettebb helyzetében természetesen megelőzik a magyar hirlapokat. A magyar sajtó azonban rövidesen behozza elmaradását s már a szabadságharc előtt jelentőségben túl is szárnyalja a hazai német hirlapirodalmat. A kritika területén pedig a magyarországi német színikritika többé-kevésbé provinciális jelenség marad, míg a magyar színikritika képviselői közt legkiválóbb íróinkkal találkozunk. A magyar színikritika Vörösmartyéktól kezdve semmiben sem marad el a legmagasabb európai színvonal mögött.^{2/}

- 1/ Kereszty István: A magyar és magyarországi időszakai sajtó időrendi áttekintése 1705-1867. Bp. 1916. - Dezsényi Béla - Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. I. k. Bp. 1954. - Ferenczy József: A magyar hirlapirodalom története. Bp. 1887.
- 2/ Radnai Rezső: Aesthetikai törekvések Magyarországon 1772-1817. Bp. 1889. - Császár Elemér: A magyar irodalmi kritika története. Bp. 1925. - Jánosi Béla: A magyar esztétikai irodalom története. Bp. 1925. - Mitrovics Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen, 1928. - Ifj. Szász Károly: A magyar színikritika története 1849-1867-ig. Bp. 1929. - Hermann István: A magyar dramaturgia haladó hagyományai. Színház és Filmművészet 1956. 425-430.p.

A német hírlapok közül már a XVIII. században a Pressburger Zeitung és a Vereinigte Pester und Ofner Zeitung közölnek egyszerű színházi beszámolókat. Később a Pester Tagblatt, majd a Pesther Journal, a Pester Lloyd és a Neues Pester Journal irnak rendszeresen kritikákat a fővárosi német és magyar színházak előadásairól.

A magyar hírlapok közül a Magyar Hirmondóban, a Hazai és Külföldi Tudósításokban találjuk az első színházi híreket. Hírlapirodalmunk azonban csak a XIX. század második harmadában vesz lendületet s alakítja ki ma is ismert modern körvonalait. A Pesti Hírlap, Pesti Napló, később Buda-pesti Hírlap, Magyarország, Népszava azok a hosszú életű napilapok, amelyek rendszeresen közölnek színházi kritikákat. A Tanácsköztársaság idejének legjelentősebb lapja a Vörös Újság.

A két világháború közötti időből jellemző forrásértékű kritikák találhatók még a Nemzeti Újság, Új Nemzedék, Magyarság, Új Magyarság címen megjelent jobboldali hírlapokban is.

A felszabadulás után a Szabadság, Szabad Nép, Népszabadság, Népszava és a Magyar Nemzet kritikái a legjelentősebbek.

A múlt századi kritika főleg a folyóiratokban jelentkezik, s csak a század vége felé vonul át a napilapok színházi rovatába. A kétféle kritika között jelentős különbség van. A napilap kritikája általában közvetlenül az előadás után, "melegében", sokszor elnagyoltan és korlátolt terjedelemben készül. A hetilapok és más folyóiratok kritikái viszont csak bizonyos idő elteltével, meggondoltabban, részletesebben elemzik az előadást és terjedelemben sincsenek olyan szűk határok közé szorítva, mint a napilapok kritikái. Folyóiratokban gyakran találkozunk összefoglaló kritikákkal, amelyek egy-egy színház egész évi működését foglalják össze, vagy egy év teljes színházi képét elemzik. Ezek

az átfogó tanulmányok sokszor értékes forrásoknak bizonyulnak, különösen a színházak műsorpolitikáját illetően.

A XIX. század első felében megjelent németnyelvű folyóiratok közül a Pannonia, Iris, Der Ungar és a Der Spiegel kritikái érdemelnek figyelmet. Nemcsak a német, hanem a magyar előadásokról is közölnek beszámolókat. Általában igen érdekes a kétféle színház hireinek és kritikáinak összefordása a magyar és német nyelvű lapokban.

A harmincas években a magyar folyóiratok közül az első komoly színházi kritikákat a Regélő, a Rajzolatok, a Honművész, a Társalkodó és főleg az Athenaeum közlik. A szabadságharc évtizedében a Jelenkor, a Honderű, az Életképek és a Pesti Divatlap folytatják a sort.

Az elnyomatás korának legfontosabb folyóiratai kritikai szempontból a Hölgyfutár, a Divatcsarnok, a Napkelet, a Nővilág, a Nefelejts, a Budapesti Szemle, a Vasárnapi Ujság és Arany János két lapja a Szépirodalmi Figyelő és a Koszoru.

1867 után, a kapitalizmus kibontakozásával különösen a szórakoztató képes hetilapok szaporodnak el. Színházzal mindegyik foglalkozik. Kritikákat is közölnek az Ország Tükre, Magyarország és a Nagyvilág, Hazánk s a Külföld, Ország-Világ és természetesen a tovább élő Vasárnapi Ujság.

A századforduló és a XX. század első évtizedeinek folyóiratai közül a Magyar Szemle, A Hét, a Nyugat, az Élet, az Uj Idők és a Napkelet, valamint leghosszabb életű folyóiratunk a Budapesti Szemle kritikái nyújtanak gazdag forrásanyagot a kutatónak. Szem előtt kell azonban tartani, hogy jelentőségük a napilapok kritikáival szemben erősen csökkent, kapcsolatuk a közönséggel távolról sem olyan intenzív, mint a mindennapi olvasmányul szolgáló hírlapoké.

A két világháború között elsősorban a Napkelet, Magyar Szemle, Uj Idők, Vigilia, Katolikus Szemle, Protestáns Szemle közölnek színházi kritikákat.

A második világháború után a Csillag, Irodalmi Ujság, Élet és Irodalom, Kortárs, Muzsika című hetilapok kritikái a legjelentősebbek.

A színházi kritikai adatanyag korszakonként való összegyűjtésére eddig mindössze két kísérlet történt. Ardó Mária a Tanácsköztársaság összes színházi kritikáit állította össze.^{1/} Szakáts Károly pedig a felszabadulás utáni időszak legfontosabb kritikáit rendszerezte.^{2/} Színháztörténetünk más korszakai egyelőre áttekinthetetlenek a kritikai irodalom szempontjából.

Nincs rendszeresen feldolgozva egyes kritikuskaink működése sem. Kritikáikból többnyire csak azok ismeretesek, amelyek gyűjteményes kötetekben is megjelentek.

A kritikák hatalmas tengeréből azokat emeljük ki, amelyeknek írói a legszakaszerűbben közelítették meg a színházi alkotásokat, leginkább képviselték a közvéleményt és így a legtöbb adalékot szolgáltatják a színháztörténeti kutatóknak. Vázlatos felsorolásukban a kritikusok időrendjét követtük. Műveikben így megszakítás nélkül tükröződik vissza a magyar színészet fejlődésének egész története.

A kritika egyszerű színházi beszámolókból fejlődött ki. A Pressburger Zeitung és a Vereinigte Pest-Ofner Zeitung, vagy a Magyar Hirmondó és a Hazai s Külföldi Tudósítások még csak tudósításokat közölnek. Az ujságíró regisztrálja az előadásokat, jobb esetben beszámol arról, ki milyen szerepet játszott, de ítéletet, dicsérő vagy elmarasztaló véleményt az előadásról nem mond. Ha vannak is olykor dicsérő kitételei, ezek csak általánosságokban mozognak.

1/ Ardó Mária: A Tanácsköztársaság színházi élete a sajtó tükrében. Bp. 1959. /Színháztörténeti Füzetek 27.sz./

2/ Szakáts Károly: A magyar színikritika tíz éve 1949-1959. Bp. 1959. /Színháztörténeti Füzetek 31. sz./ - Szakáts Károly: A magyar színikritika 1945-től 1949 - ig. (Fővárosi lapok.) Bp. 1960. /Színháztörténeti Füzetek 38./

Értékitéletet tartalmazó kritika irodalmunk csak a század második harmadában kezd kibontakozni. A rendszeres szinikritikának első képviselője tulajdonképpen Garay János volt, aki már 1835-1836-ban közölt szinikritikákat a Honművészen. Birálatainak jelentősége, hogy már rögzíteni igyekszik az előadás egyes mozzanatait, értékitéleteinek azonban különös fontosságuk nincs. Kritikáinak egy része összes munkáinak V. kötetében jelent meg.^{1/}

Vörösmarty Mihály szinikritikái a Nemzeti Színház első éveinek időszakában 1837-től 1843-ig jelentek meg az Athenaeumban. Korának legfontosabb szinikritikai megnyilatkozásai. Forrásértékük azért nagy, mert Vörösmarty nemcsak a drámáról, hanem az előadásról és különösen a színészek játékáról mond szakszerű véleményt. Figyelmét nem kerüli el sem a szereposztás, sem az együttes játéka, sem a helyes magyar beszéd. Egy-egy jellemző mondatával kitér a diszletek és jelmezek kérdésére is. Kritikáinak gyűjteménye Vörösmarty összes munkáinak VII. kötetében jelent meg.^{2/}

Vörösmarty mellett ennek az időszaknak legnagyobb kritikusa Bajza József. Ő is az Athenaeumba írja kritikáit, amelyek igen értékes források. 1837-től 1843-ig 307 bírálatot adott ki többnyire betűjellel, vagy Szepedlébi név alatt. Kritikáiban a legnagyobb szakszerűséggel foglalkozik a színelőadás egyes mozzanataival, a helyes magyar ejtéstől kezdve a színészek ruházatáig. Megjegyzéseiből Megyeri, Bartha, Egressy művészi portréját lehetne összeállítani. De kritikái a műsorpolitika, az igazgatás, a technikai kivite-

1/ Garay János: Összes munkái. V. k. Bp. 1887.

2/ Vörösmarty Mihály: Összes munkái. VII. k. Bp. 1885. - Kárpáti Aurél: Vörösmarty mint szinibiráló. Színház és Mozi 1955. 46. sz. - Solt Andor: Vörösmarty dramaturgiája. Irodalomtört. 1950. 75-87. p. - Trombitás Gyula: Vörösmarty dramaturgiája. Bp. 1913.

lezés kérdéseit is érintik. Kritikai Összegyűjtött műveinek V. kötetében jelentek meg. 1/

Az Athenaeum harmadik kritikusa Toldy Ferenc volt, de ő csak kiegészítőként szerepelt és többnyire operákat bíralt.

Petőfi mindössze néhány szinikritikát írt életében. Ezek a Pesti Divatlapban 1844-ben jelentek meg. Egressy Gábor III. Richárdjáról írott bírálatát - a mimografikus leírásnak egyik klasszikus példáját -, az Életképek 1847. február 20-i száma közölte. Egressy játékát olyan plasztikusan rögzíti, hogy ennek alapján az alakítás egyes részei rekonstruálhatók. 2/

Az abszolutizmus korának első jelentős szinikritikusa Csengeri Antal. Már a szabadságharc előtt is írt bírálatokat a Pesti Hírlapba, de jelentősebb kritikái 1851 után a

1/ Bajza József: Összegyűjtött munkái. Bp. 1899. V. k. - Baló József: Bajza József dramaturgiai munkálkodása. EPhK. 1891. 841-860., 951-969. p. - Badics Ferenc: Bajza József életrajza. Bp. 1901. - Császár Elemér: Az Athenaeum színi kritikái. Bp. Szemle 159. k. 46-68. p. - Esztegar László: Adalékok Bajza József szinigazgatói működéséhez. Itk. 1901. 485-488. p. - Loránd Lajos: Bajza József dramaturgiája. Bp. 1959. - Murajda Nándor: A magyar kritika fejlődése, különös tekintettel Bajza József működésére. Eger, 1895. - Pauer Károly: Bajza József mint kritikus. EPhK. 1885. 481-511. p. - Ruik László: Bajza József kritikai működése. Kassa, 1896. - Szücsi József: Bajza József. Bp. 1914. 224-298. p. - Tamás Ernő: Bajza József, a színibíráló. Színház- és Filmművészet 1954. 44-45. p. - Thurzó Gábor: Bajza József dramaturgiája. Vigilia 1949. 5. sz.

2/ Petőfi Sándor: Összes művei. Bp. 1892. VI. k. 1896. - Petőfi Sándor összes költői művei. Bp. é.n. Franklin. - Hermann István: A magyar dramaturgia haladó hagyományai. Színház- és Filmművészet 1953. 425 - 430. p. - Tamás Ernő: Petőfi mint színibíráló. Pesti Hírlap Képes Vasárnapja 1939. 11. sz.

Pesti Naplóban, az Értesítőben, a Divatcsarnokban és a Szépirodalmi Figyelőben jelentek meg. Ezekben inkább csak a drámával foglalkozik, az előadás mozzanatai nem kötik le figyelmét. Drámaelemzései közül különösen Othellóról írt kritikája érdemel figyelmet. Gyűjteményes kiadásuk nem jelent meg.^{1/}

A szabadságharc utáni évtizedeknek legjelentősebb szinikritikusa Gyulai Pál. Már a szabadságharc előtt is megjelentek színibírálatai az Erdélyi Híradóban, a Röpivekben és a Regélő Pesti Divatlapban. A szinikritikusai működésének jelentősebb része azonban az elnyomatás éveire esik. 1855-től állandó munkatársa a Pesti Naplónak, de ír Arany János Koszorujába és Szépirodalmi Figyelőjébe is. Sokat dolgozik a Budapesti Szemlébe s néhány kritikáját a Politikai Hetilap és a Fővárosi Lapok közlik. Szinibírállói működése egészen 1889-ig terjed. Az 1850-1863-ig és 1864-1881-ig írott kritikáinak egy része megjelent Dramaturgiai Dolgozatok című gyűjteményes kiadásában is.^{2/} Az előadásokkal kapcsolatban sok elvi jelentőségű megállapítást tesz. Érdekesekek Bulyovszkynéval és Jókaival folytatott vitái. A színészi alkotás megrögzítésére törekszik híree Ristori kritikájában, amely a mimografikus kritikának egyik remeke.

Gyulai Pállal egyidőben írta szinikritikáit Salamon Ferenc. Bírálatai 1855-1858-ig a Budapesti Hírlapban, 1857-től 1865-ig a Pesti Naplóban jelentek meg. 1860-1862-ig a Pesti Naplóval párhuzamosan Arany János Szépirodalmi Figyelőjébe és Koszorujában is dolgozott.

1/ Péterfy Jenő: Csengeri Antal mint író. Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. 1-3. k. Bp. 1901-1903.

2/ Gyulai Pál: Dramaturgiai dolgozatok. 1-2. k. Bp. 1908.-
Borbély Ferenc: Gyulai és a szinművészet. Erdélyi Lapok 1912. 23-24. sz. - Hermann István: A magyar dramaturgia haladó hagyományai. Színház-és Filmművészet 1953. 425-430. p. - Mitrovics Gyula: Gyulai Pál esztétikája. Bp. é. n. - Ifj. Szász Károly: A magyar szinikritika története 1849-1867-ig. Bp. 1929.

Kritikában figyelmét elsősorban a dráma köti le, s ezen belül is főleg a lélektani hitelesség, a motiváció kérdése. De nem hanyagolja el a színészi játékot sem. Ő ir először a rendező-kérdésről /1957/, s a rendező hiányában látja az előadások gyengeségének fő okát. Jelentősek Fánecs Ilka és ifj. Lendvay Márton Romeo és Juliájáról, Bulyovszky-né Szilágyi Lilla Gauthier Margitjáról, Prielle Kornéliáról és Hollósy Kornéliáról írott kritikái. Nagy érdeklődéssel fordul a Nemzeti Színház híres külföldi vendégei felé is. Levassor, Teisseire, Ristori és Ira Aldridge játékaról ki-tűnő jellemzéseket ad.

Tíz évet felölelő kritikai munkássága ennek a kornak elsőrendű forrásanyaga. Kritikáinak legnagyobb részét Vár-dai Béla gondozásában a Kisfaludy Társaság adta ki.^{1/}

Mint érdekességet megemlíthetjük, hogy Kemény Zsigmond, aki egy ideig a Nemzeti Színház Drámabíráló Bizottságának tagja volt, két kritikát is írt a Divatcsarnokba Jókai Man-lius Siniateréről /1853. XII. 5./ és Obernyik Kheloniszéről /1854. XI. 15./.

Greguss Ágost a Pesti Napló munkatársaként 1853 és 1864 között 117 darabról írt szinikritikát. Mint forrás, egyike a legértékesebbnek, mert az író-t mindig a színészen keresztül bírálja, szintetikus egységben látja az előadás minden mozzanatát és sohasem téved elméleti fejtegetések, esztétikai általánosítások utvesztőjébe. Írásaiból a szin-padi produkció egésze lép elénk. Külön kiemelhetők Ira Ald-ridge, Levassor, Teisseire és Ristori vendégjátékairól, ifj. Lendvay Márton Hamletjéről és Prielle Kornéliáról írt kri-tikái. Birálatainak jelentős része tanulmányainak két köte-tében is megjelent.^{2/}

1/ Salamon Ferenc: Dramaturgiai dolgozatok. 1-2. k. Bp. 1907. - Császár Elemér: Salamon Ferenc esztétikája. Bp. Szemle 205. k. 593-594. sz. - Fitz Antal: Salamon Fe-renc mint műbíráló. Bp. 1912. - Ifj. Szász Károly: A magyar szinikritika története 1849-1867-ig Bp. 1929.

2/ Greguss Ágost tanulmányai. 1-2. k. Pest, 1872.

Beöthy Zsolt az irodalmi szemléletű kritikusok közé tartozott. A dráma szövege köti le elsősorban figyelmét, az előadás csak másodsorban jön számba. Kritikái 1878-1879 -ig a Nemzeti Hírlapban, 1879-től pedig a Pesti Naplóban jelentek meg, 1878-1881-ig közölt kritikáit Színműirók és színészek címmel külön kötetben is kiadta, Színházi esték című könyvében pedig 1880 és 1885 között írt kritikái jelentek meg.^{1/}

A századvég legjelesebb színikritikusa Péterfy Jenő. Kritikáiban nemcsak a színműveket elemzi, hanem a színészekkel is behatóan foglalkozik. Az Egyetértésben 1878-tól 1882-ig megjelent kritikáinak egy részét összegyűjtött munkáinak második és harmadik kötetében adták ki. A többi jóval később a Vajthó László szerkesztette Magyar Irodalmi Ritkaságok négy kötetében jelent meg.^{2/}

Különösen érdekesek a meiningeniek vendégszínházáról, Sarah Bernhardt, Ernesto Rossi és Tommaso Salvini föllépéséről írott bírálatok. Kritikáit nem méltatták eddig kellőképpen, sem fel nem használták a kor színeszetének megírásához.

Keszler József kritikai pályáját a Pester Lloydnál kezdte. Később a Fővárosi Lapokban, az Ellenőrben, a Nemzetben és Az Ujságban jelentek meg bírálatok. A századforduló évtizedeinek jelentős kritikusa volt.

Silberstein Ötvös Adolf 1872-ben lett a Pester Lloyd kritikusa s 1899-ben bekövetkezett haláláig ide írta német nyelvű kritikáit. Ezek egy része Im Strome der Zeit című

1/ Beöthy Zsolt: Színműirók és színészek. 1878-1881. Bp. 1882. - Beöthy Zsolt: Színházi esték. A színműirók és színészek új folyama. Bp. 1895.

2/ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. 1-3. k. Bp. 1901-1903. - Péterfy Jenő dramaturgiai dolgozatai. 1-4. sorozat Bp. 1931-1932. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 2., 13., 18., 19. sz.)

négykötetes gyűjteményes munkájának második és harmadik kötetében jelent meg.^{1/}

1898-tól a Magyarországnak, a Budapesti Hirlapnak és a Pester Lloydnak volt a kritikusa Sebestyén Károly. Kritikái hűvös szakszerűséggel tárgyalják negyven esztendő színházi produkcióit. Külön gyűjteményük nem jelent meg.

A századforduló éveinek színházi termését többek közt Ignotus kritikái világítják meg. Ignotus 1891-ben A Hét, 1892-ben a Magyar Hirlap és a Világ munkatársa, 1908-tól pedig a Nyugat főszerkesztője volt. A Magyar Hirlapban és a Nyugatban 1908 és 1910 között írott kritikáinak kisebb gyűjteménye önálló kötetben is megjelent. Ezek közül Hevesi Antonius és Kleopatra rendezésének bírálata emelkedik ki.^{2/}

A színházi kritikának szépirodalmi elemekkel átszőtt, eszellemeskedő, szubjektív válfaját képviselte a századfordulón Bródy Sándor. 1892-1902-ig a Magyar Hirlapba, később a Jövendőbe és más lapokba is írt. Kritikái több különálló kötetben jelentek meg.^{3/}

Nagy tekintélyű kritikusa volt a századforduló évtizedeinek Ambrus Zoltán. Bírálatai az Egyetértésben, a Budapesti Hirlapban, a Budapesti Szemlében, az Ország-Világban, a Pesti Naplóban, a Magyar Hirlapban, a Pesti Hirlapban, a Népművelésben, a Magyar Nemzetben láttak napvilágot. Jellemző, s szinte egyedülálló a magyar színírálat történetében, hogy Ambrus a kritikusi székben is irodalmár maradt. A szinpadon csak a drámairót látja, az előadásból alig említ meg valamit. Kritikáinak gyűjteményes kiadásaiából még azokat a szí-

1/ Silberstein Ötvös Adolf: Im Strome der Zeit. 1-4. k. Bp. 1894-1895.

2/ Ignotus: Színházi dolgok. Bp. 1910.

3/ Bródy Sándor: Színésznők. Bp. 1905. - Bródy Sándor: Komédia. Bp. 1911. - Bródy Sándor: Cilindéres Tiborc. Bp. 1958.

nészi produkcióra és a színpadi előadásra vonatkozó megjegyzéseit is kihagyta, amelyek a kritikák eredeti hírlapi szövegében szerepeltek. Szemléletében egyoldalúsága még fel-tünőbb, ha arra gondolunk, hogy 5 évig a Nemzeti Színház igazgatója volt. A kritikáról alkotott véleményét egyik kü-lönálló munkájában fogalmazta meg.^{1/} 1882 és 1911 között írott kritikáinak egy részét a szerző válogatásában Színhá-zi esték és Régi és új színművek címen adták ki.^{2/}

Kritikusként kezdte színházi pályáját Hevesi Sándor is. Legtöbb színbírálata a Magyar Szemle 1890 és 1906 kö-zötti évfolyamaiban jelent meg. De irt kritikákat a Pesti Napló, a Jelenkor, a Magyar Génius és a Magyar Kritika cí-mű lapokba is. Később nemzeti színházi elfoglaltsága miatt felhagyott kritikusi tevékenységével.^{3/}

Kritikái értékes forrásanyagot tartalmaznak a század-forduló színházi életéhez. Műsorpolitika, színészi játék, rendezés és díszletmegoldások a dramaturgiai kérdésekkel együtt bőséges helyet kapnak bírálataiban. Legtöbb kritiká-jában a Nemzeti Színházzal foglalkozik.

Schöpflin Aladár 1898-ban a Vasárnapi Ujságban kezdte kritikusi pályáját. 1923-tól 1938-ig a Nyugat hivatalos kritikusja volt. Erősen irodalmi szemléletű kritikáiból a drámatörténetnek több haszna származik, mint a színház-történet kutatóinak.^{4/}

Az impresszionista színikritika legjelentősebb képvi-selője Kosztolányi Dezső volt. A pillanatnyi színházi be-nyomás alapján, röpké hangulatok foszlányaiból alkot művé-szi cikkeket. Drámát, színészt, előadást mindig egységes

1/ Ambrus Zoltán: A kritikáról. Bp. 1920.

2/ Ambrus Zoltán: Színházi esték. Bp. 1914. - Ambrus Zol-tán: Régi és új színművek. Bp. 1914. - Ambrus Zoltán: Régi és új színművek. Második sorozat. Bp. 1917.

3/ Galamb Sándor: Hevesi Sándor. Bp. 1930. - László Anna: Hevesi Sándor. Bp. 1960. - Staud Géza: Hevesi Sándor irodalmi és színházi működése./Bibliográfia./Bp. 1960.

4/ Hermann István: A magyar dramaturgia haladó hagyomá-nyai. Színház- és Filmművészet 1953. 425-430. p.

benyomásként fog fel, s erre egy kis műalkotással reagál. Kritikái színházi élményhez kapcsolódó lírai írások. Sokszor kitűnően ragad meg egy-egy színpadi mozzanatot, de általában mindig többet árul el önmagáról, mint az előadás-ról.

Kritikái 1910 és 1935 között A Hétben, a Nyugatban, a Színházi Életben a Pesti Hírlapban, az Ünnepben és az Új Időkben jelentek meg. Összegyűjtve is kiadták őket Kosztolányi Dezső Hátrahagyott műveinek Lángelmék és Színház című kötetében.^{1/}

Voinovich Géza mint a Budapesti Szemle szerkesztője, hosszú ideig vezette a lap színházi kritikai rovatát is. Rézletező bírázataiban sok értékes adatot őrzött meg a két világháború közötti színházak produkcióiról. Gyűjteményes kiadásuk nincs.

Harsányi Kálmán színikritikáit a Magyarság című lapba írta. Jellegzetességük, hogy bő leírásokat találunk bennük a színészi játékról is. 1921 és 1927 között írott bírázatai önálló kötetben is megjelentek.^{2/}

Rédey Tivadar A Hétbe, az Életbe és a Napkeletbe írta kritikáit. Írásain az iskolázott színháztörténész szemlélete érezhető. Bírázatainak egy része Kritikai dolgozatok és vázlatok című kötetében jelent meg.^{3/}

Galamb Sándor Petró Sándor Magyarságának és a Napkeletnek volt a kritikusa. Különösen a drámai szöveg hitelére ügyel, de bőven foglalkozik a színészek játékával és a rendezők munkájával is.

1/ Kosztolányi Dezső: Lángelmék. Bp. 1941. -Kosztolányi Dezső: Színház. Bp. 1948.

2/ Harsányi Kálmán: Színházi esték. 1921-1927. Színművekről és színészek játékáról. Bp. 1928.

3/ Rédey Tivadar: Kritikai dolgozatok és vázlatok. Bp. 1931.

Negyven év színházi termését ölelik fel Kárpáti Aurél kritikái. 1920 és 1960 között huszonöt évig a Pesti Napló-ba, a felszabadulás után pedig különböző lapokba /Irodalmi Ujság, Szabad Nép, Élet és Irodalom/ írta bírálatait. Ezekben a mimografikus kritika hívének vallotta magát és számos kiváló színész alakításának /Ódry Árpád, Csontos Gyula, Gál Gyula, Somlay Artur/ halhatatlan pillanatait rögzítette meg írásaiban. A két világháború közötti zavaros kornak tisztaszemű és biztos ítéletű krónikása. Ha egyszer megírják majd ennek a kornak a színháztörténetét, az ő kritikáiból fontos adatokat meríthet a kutató.

Nagyszámu kritikájának egy része több különálló kötetben is hozzáférhető. A kételkedő kritikus, A menekülő lélek, a Főpróba után és a Színház java termését adja közre.^{1/}

Kárpáti Auréllal le is zárul azoknak a kritikusoknak a sora, akiknek művei a legtöbb adalékkal tudnak a színháztörténész segítségére sietni. De ezzel még távolról sincs kimerítve a magyar szinikritika forrásanyaga. Ezrével akadhatunk még használható ismertetésekre másodrendű kritikusok tollából is. Szinikritikánknak sajnos még nincs sem összefoglaló bibliográfiája, sem elvi szempontu feldolgozása. A kutató sokszor még ezen a területen is tapogatódzni kénytelen.

1/ Kárpáti Aurél: A kételkedő kritikus. Bp. 1928. - Kárpáti Aurél: A menekülő lélek. Bp. 1935. - Kárpáti Aurél: Örök Shakespeare. Bp. 1948. - Kárpáti Aurél: Főpróba után. Bp. 1956. - Kárpáti Aurél: Színház. Bp. 1959.

V.

EMLÉKIRATOK

A memoáriróadalom minden történeti tudománynak gyakran idézett forrásanyaga.^{1/} A közvetlen élménynek napról napra való megrögzítése a naplókban, vagy az átélt eseményekre való utólagos emlékezés a tulajdonképpeni emlékiratokban, ezeknek az írásműveknek általában megbízhatóságot és hitelességet ad. A memoárok hitelessége azonban mégsem a műfaj természetéből következik, mint például az akták személytelen tárgyilagossága, hanem mindig a memoáriró személyétől függ.

Különösen áll ez a színházi emlékiratokra, amelyeknek írói tárgyilagosságra szinte képtelen, saját tehetségükkel és fontosságukkal kritikátlanul eltelt emberek. A napló vagy emlékirat számukra többnyire csak a szerepjátásnak egy különös formája. A legtöbb színészi emlékirat öngazolás, sértett hiuság kiélése, öntömjénezés.

Ezen azonban nem szabad csodálkozni. A színészi alkatból következik ez a magatartás az élet tényeivel szemben. A színész a mának él, a mának alkot és a mával mulik el. Az emlékiratban sokszor az elhangzott tapsot akarja vissza-idézni, a siker muló perceit örökkévalóvá rögzíteni. A színészetnek, e mulandó művészetnek a szolgálói így próbálnak küzdeni a művészi halál ellen.

1/ Kacziány Géza: A magyar memoire-irodalom 1848-1914-ig. Bp. 1917.

Nagyon kevés olyan színészi emlékirat van, amelynek írója az események érzelmes színezése helyett tárgyilagos leírást tud adni és a maga szerepét is elfogulatlanul látja. Nagyon nagy művészek, vagy nagyon bölcs embernek kell lennie annak, aki fel tudja ismerni az átélt események lényegét, egymással való kapcsolatát, s a maga személyének hozzájuk mért arányát. Az adatok hitelessége, a minőségi mozzanatok pontos érzékelése és az arányok éles meghatározása adja meg a memoárnak történeti értékét. Dérynénél az öregkor bölcsessége, Jászainál a társtalan nagy művész befeléforduló, szenvedélyes önmarcangolása, Tóth Imrénél bizonyos történetírói személytelenségre való törekvés biztosítja az írásmű hitelét.

Ezek a gondolatok mindenkor felmerülnek, valahányszor egy színészi emlékirat történeti forrásértékét kell mérlegelnünk. Elsősorban a szerzőt kell lemérnünk, jelentőségét saját korában, viszonyát művészetéhez és az írásműhöz.

A memoár általában a csalódottság, a kiábrándultság, s az öregség műfaja. De csalódásból és kiábrándultságból már nagy remekművek születtek. És az öreg művészen is élhet olyan szenvedély, amely az elmúlt élet tárgyilagos ujjáélést keresi.

Magyar színészmemoárt szép számmal találunk, kiemelkedő forrásértékű írás azonban csak kevés akad közöttük. Az alábbiakban igyekszünk lehetőleg teljes képet adni a magyar színészi emlékiratokról annál is inkább, mert eddig csak igen vázlatos felsorolásukat ismertük.^{1/}

Az első napló, amelyről színháztörténetünkben meg kell emlékeznünk, Kelemen László naplója. Szakirodalmunk alig ismeri, pedig Mados György két részletet is közölt belőle: egyiket A Hét 1919. és a másikat a Nemzeti Ujság 1925. év-

1/ Lugosi Döme: Színésznaplók. M. Művészeti Almanach Bp. 1912. 61-69. p.

folyamában. Mados forrásként Kolozsvári Istvánnak 1827-ben Pesti Mulattató néven megjelent rövid életű folyóiratára hivatkozik, amely azonban semmiféle közkönyvtárban nem található.^{1/}

Lugosi Döme, Kelemen László monográfusa megemlíti, hogy Kelemen László naplót vezetett és voltak följegyzései is, s ezeknek Bayer József birtokában kell lenniük.^{2/} Valóban, Bayer maga is hivatkozik Kelemen följegyzéseire a Shakespeare drámái hazánkban című munkájában: "Kelemen László kéziratot följegyzése szerint 1790-től 1799-ig nyomtatásban 67, kéziratban 113 dráma volt a magyar színészek könyvtárában. /Eredetije birtokomban./"^{3/}

Ezek szerint tehát Kelemen Lászlónak volt egy naplója és egy memoárszerű feljegyzése. A naplóból csak annyit ismerünk, amennyit Mados György közölt, a feljegyzéseket pedig sikerült megtalálni Bayer József kéziratot hagyatékában. Nem ugyan az eredeti Kelemen-féle kéziratot /amely ugy látszik, elveszett/, hanem Bayer József feldolgozásában, egy kiadatlan tanulmány szövegében, ahol Bayer oly sűrűn idézi Kelemen följegyzéseit, hogy az idézetekből ugyszólván az egész emlékezés rekonstruálható. Ez az emlékezés az első magyar szintársulat sorsát 1796-1801-ig tárgyalja, tehát éppen azt a kort, amelyet legkevésbé ismerünk.^{4/}

-
- 1/ Mados György: Az első magyar színigazgató naplója. A Hét 1919. 13. sz. 203-204. p. - Mados György: Kelemen László és Kazintzi Mária. Nemzeti Újság 1925. II. 15. 25. sz.
 - 2/ Lugosi Döme: Kelemen László és az első "Magyar Játzó Színi Társaság." Makó 1927. 185-186. p.
 - 3/ Bayer József: Shakespeare drámái hazánkban. Bp. 1909. I. kötet, 131. p., jegyzet.
 - 4/ Kelemen László naplója és feljegyzései. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel ellátta Staud Géza. Bp. 1961. /Szinháztörténeti Könyvtár 1./

Legjelentősebb és legismertebb emlékiratunk Déryné Naplója. Keletkezésének története közismert. Az öregséggel és betegséggel küzdő, magára maradt Déryné Miskolcon há-
lából írta meg élete történetét Egervári Potemkin Ödönnek,
az egyetlen embernek, aki segíteni igyekezett rajta nyomor-
ruságában.

A Naplónak nevezett emlékirat nem napló, hanem folya-
matosan előadott emlékezés, amely születésétől 1838-ig mon-
dja el Déryné élettörténetét. Ha vannak is benne időrendi
tévedések - Déryné 76 éves korában kezdte írni -, a magyar
vándorszínészet korának mégis leghitelesebb és legteljesebb
emléke, amelyben az eseményeket nem torzítja el a színészi
elfogultság, hiúság, dicsekvés. Nem lehet meghatódás nélkül
olvasni sorait, amelyek egy letűnt világ tárgyilagos képét
igyekeznek az olvasó elé vetíteni.

A híres Napló kéziratát a Széchényi Könyvtár Kézirat-
tára őrzi. Először Törs Kálmán adta ki a Kisfaludy Társaság
megbízásából az iratoknak mintegy felét 2 kötetben. Két ki-
adást ért meg.^{1/} A teljes szöveget Bayer József rendezte
sajtó alá 3 kötetben.^{2/} Bayer terjedelmes bevezetést is írt
a Naplóhoz, ez azonban kéziratban maradt s csak később ke-
rült kiadásra önálló műként a Madách Könyvtárban Déryné le-
veleivel együtt.^{3/}

Utoljára 1955-ben került ismét a közönség kezébe Réz
Pál gondozásában a levelekkel együtt Déryné emlékezései ci-
men.^{4/}

1/ Déryné naplója. A Kisfaludy Társaság megbízásából saj-
tó alá rendezte s kiadta Törs Kálmán. 1-2. k. Bp. 1879.
1880. - Második kiadása: Bp. 1887. /A Magyar Nemzet
Családi Könyvtára 49-49. sz./

2/ Déryné naplója. Első teljes kiadás, az eredeti kézirat
alapján sajtó alá rendezte Bayer József. 1-3. k. Bp.
1900.

3/ Bayer József: Déryné. Déryné levelei. Sajtó alá ren-
dezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Staud Géza.
Bp. 1944. /Madách Könyvtár 15./

4/ Déryné emlékezései. 1-2. k. Az előszót, jegyzeteket ír-
ta és sajtó alá rendezte Réz Pál. Bp. 1955.

Balog István uttörő színész a vándorlás korának legjelentősebb igazgatója 1810-től 1839-ig, nemzeti színházi szerződtetéséig, bebarangolta az egész országot. Kóborlásairól naplót vezetett, amelybe 1820. október 10-től 1843. május 13-ig jegyezte fel az eseményeket. A szűkszavu feljegyzések többnyire csak a műsorra és a bevételekre vonatkoznak. Jelentősége, hogy az első vidéki társulatok egyikének több évi teljes műsorát őrizte meg az utókor számára. Kézirata a Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. Sajtó alá rendezte és kiadta Barna János.^{1/}

Emlékiratai Egy agg magyar színész életéből címen jelentek meg. Részleteket közölt belőle Vahot Imre Magyar Tháliája /1853/, a Napkelet /1857/, a Színházi Látcső /1863/ és a Hölgyfutár /1859/. Teljes szövege először a Magyarországon és a Nagyvilágban jelent meg /1878-1879/, másodszor a Makói Friss Ujságban /1927-1928/, harmadszor külön kötetben Barna János adta ki.^{2/}

Bár gyakran fecsegő, felületes, saját személyével sokat foglalkozó írásmű, a vándorszínészetre vonatkozóan használható forrásmunka.

Értékes emlékeztetéseket hagyott hátra Karacs Teréz. Haláson, 1881-ben írta meg őket, s 1888-ban egy részlete az Egyetértésben /1888. 6.sz./ jelent meg. 1888-ban A régi magyar színészetéről címmel Naményi Lajos rendezte sajtó alá s adta ki önálló kötetben.^{3/}

1/ Balog István naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta Barna János. Makó, 1928.

2/ Balog István: Egy agg magyar színész életéből. Sajtó alá rendezte és kiadta Barna János. Makó, 1927.

3/ Karacs Teréz: A régi magyar színészetéről. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Naményi Lajos. Arad, 1888.

Karacs Ferenc, Teréz édesapja, neves rézmetsző volt. Házukban lakott egy ideig Katona József, a pesti színésztársaság tagja, s ott írta a Bánk bánt. Az emlékirat megemlékezik Dérynéről, Murányinérről, Lendvayné Hivatal Anikórról, Jakab Istvánról, Prepelitzay Somárról, Kántornérről, Benke Józsefről, Judit nevű leányáról, a későbbi Laborfalvi Rózáról, Fáy Andrásról és Döbrentei Gáborról. Kedves, közvetlen hangú irás, mely számos érdekes adatot őrzött meg korának színészéletéből.

Részletesebben írt Karacs Teréz a Figyelőben Petőfi Zoltánról,^{1/} és Katona Józsefről.^{2/}

Szilágyi Pál, a vándorszínészet korszakának és a Nemzeti Színház első évtizedeinek kiváló színésze is értékes emlékiratokat hagyott hátra. Ezek Egy nagyapa regéi unokájának címen a Nefelejts című folyóiratban jelentek meg.^{3/} Kelemen László uttörő vállalkozásától kezdve a második pesti társulat, a vándorszínészet és a Nemzeti Színház történetét mondja el a század közepéig, kellemes elbeszélő stílusban. Bár, mint az események többségének közvetlen tanúja, sok hasznos adattal szolgál a kutatónak, de számos tévedése miatt csak alapos kritikával használható.

Komlóssy Ferenc emlékezései Egressy Gábor színészeti lapjában jelentek meg.^{4/} A második pesti magyar társulat történetét vázolja, majd a vándorszínészet koráról mond el megbízható adatokat.

1/ Karacs Teréz: Petőfi Zoltán. Figyelő XVI. 1884.

2/ Karacs Teréz: Katona József. Figyelő XXI. 1886.

3/ Szilágyi Pál: Egy nagyapa regéi unokájának. Nefelejts 1859.

4/ Komlóssy Ferenc: Adatok a magyar színészet történetéhez. M. Színházi Lap 1860. 12-27. sz.

Ugyanitt tette közzé Egressy Gábor Udvarhelyi Miklós önéletrajzát is.^{1/} Részben az erdélyi magyar színészetéről, részben a pesti és kassai színészetéről beszél 1849-ig bezárólag. Mindkét emlékezés tárgyilagosságra törekszik és forrásként jól használható.

Fáy András is írt visszaemlékezéseket a magyar színészetrel való kapcsolatáról. A magyar színészet multjáról szóló írása a kassai színtársulatnak várszínházi működéséről szól.^{2/} Elbeszéli a Grassalkovich-telek történetét, Földváry és Széchenyi szerepét a Nemzeti Színház létesítése körül, s a budai színésztársaság kiválóbb művészeiről rajzol képet. Másik, hasonló visszaemlékezése A nemzeti színészet viszontagságai s majdan megalapítása Pesten, hiteles adatok nyomán.^{3/} Ebben Kelemen László kezdeményezésétől a Nemzeti Színház megnyitásáig foglalja össze a magyar színészet történetét, jórészt személyes élményei alapján.

Ugyancsak személyes emlékek alapján írta meg színészeletrajzait Szigligeti Ede. Ezek először Nemzeti Színházi Képcsarnok címen jelentek meg.^{4/} Kántornéről, Megyeri Károlyról, Szentpétery Zsigmondról, Fáncsy Lajosról, Bartha Jánosról, Lendvay Mártonról és Egressy Gáborról szóló jellemzéseit nemcsak a kortárs közvetlen tapasztalatai, hanem a színházi szakember hozzáértése és az író művészi tolla avatják elsőrendű forrássá. A portrészorozat Magyar színészek

-
- 1/ Udvarhelyi Miklós önéletrajzából. Adatok a magyar színészet történetéhez. M. Színházi Lap 1860. 12-27. sz.
 - 2/ Fáy András: A magyar színészet multjáról. Nemzeti színházi nyugintézeti naptár 1858-ra. - Másodszor: Fáy András színészeti tanulmányai. Bp. 1940. /Magyar Irodalmi Ritkaságok 44. sz./
 - 3/ Fáy András: A nemzeti színészet viszontagságai és majdan megalapítása Pesten, hiteles adatok nyomán. Magyar színházi lap 1860. 46-47. sz. - Másodszor: Fáy András színészeti tanulmányai. Bp. 1940. /Magyar Irodalmi Ritkaságok. 44. sz./
 - 4/ Szigligeti: Nemzeti színházi képcsarnok. Pest, 1870.

életrajzai címen megjelent második kiadása Szilágyi Pál életrajzával bővült. Még két kiadását ismerjük.^{1/}

Szuper Károly, Petőfi egykori szinigazgatója és barátja, 1830-tól 1850-ig terjedő naplóját Váli Béla adta ki.^{2/} Időben körülbelül azt a kort tárgyalja, amely Déryné naplója és a Molnár György féle emlékiratok közé esik. A szabadságharc előtti évek és a szabadságharc alatti vidéki színháztörténet értékes forrása.

Ecker Károly színházi naplóival Lám Frigyes foglalkozott.^{3/} Ecker János, győri polgár, 1841-től vezetett színházi naplót Theaterkritiken címen. Csak az 1841-1849 - ig terjedő rész maradt meg a győri Városi Levéltárban, a többi elveszett. A több ezer lapot felelelő kiadatlan napló a győri magyar és német színészet eseményeivel foglalkozik. Különösen figyelemreméltó az 1848-1849. évek színházi krónikája. A győri színészetre általában, a szabadságharc idejének színészetére pedig különösen értékes forrásmunka.

Egressy Gábor kéziratos hagyatékában, amelyet a Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, vannak terjedelmes naplórészletek. Ezekből eddig csak töredékek kerültek kiadásra,^{4/} Rakodczay Pál viszont sokat használt fel belőlük nagy Egressy-monográfiájában.^{5/}

-
- 1/ Szigligeti Ede: Magyar színészek életrajzai. Bp. 1878. - Második kiadása: Bp. 1907. - Harmadik kiadása: Egressy Gábor, Lendvay Márton, Megyeri Károly, Kántorné és más régi magyar színészek. Bp. 1927.
 - 2/ Szuper Károly színészeti naplója 1830-1850. Sajtó alá rendezte Váli Béla. Bp. 1889.
 - 3/ Lám Frigyes: Egy győri polgár a reformkorszakban. Győr, 1929.
 - 4/ Töredékek Egressy Gábor naplójából. Honművész 1837. 73., 74. sz.
 - 5/ Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. 1-2. k. Bp. 1911.

Külön kötetben jelentek meg az Egressy emigrációs éveit felölelő naplórészletek Egressy Gábor törökországi naplója címen.^{1/} Mint politikai-történeti forrásmű jelentős, színház-történeti anyag azonban igen kevés van benne.

Van Egressynek egy rövid önéletrajza is, amelyet egy francia lapszerkesztő felkérésére írt. Váradi Antal közölte Képek a magyar író- és színészvilágból című munkájában.^{2/}

Egressy Ákos honvédeletének emlékeit örökölte meg visszaemlékezéseiben^{3/}. Ugyanott apjának összes kiáltványát is közzétette. Memoárjának színház-történeti jelentősége alig van.

Jelentős emlékiratokat hagyott hátra Molnár György, a Budai Népszínház alapító igazgatója, színész és rendező. Memoárjainak első kötetében, a Világos előttben kezdő színészeit és honvédeletét írta meg. Történeti szempontból legfontosabb a Világostól Világosig című középső rész, amely a Budai Népszínház alapítását, fénykorát és bukását tárgyalja. A harmadik kötetben, mely Világos után címmel jelent meg, a Nemzeti Színházhoz való szerződéséről, az Orczy-rezsimről, a pesti Népszínház keletkezéséről, ottani működéséről és újabb vidéki színészkedéséről van szó. Mozgalmas életének 40 évét felölelő történetét Aradra való visszavonulásával fejezi be.^{4/}

Molnár György emlékiratai a szerző szenvedélyes és szertelen egyéniségének a nyomait viselik magukon. Éppen ezért az abszolutizmus és kiegyezés korának színházi életére vonatkozóan csak óvatosan használhatók.

-
- 1/ Egressy Gábor törökországi naplója. 1849-1850. Pest, 1851.
 - 2/ Egressy Gábor önéletrajza. Váradi Antal: Képek a magyar író- és színészvilágból. Bp. 1911. III. k. 31-36.p.
 - 3/ Egressy Ákos: Emlékeim az 1848-49-dik szabadságharc idejéből. Bp. 1893.
 - 4/ Molnár György: Világos előtt. Szabadka, 1880. - Világostól Világosig. Arad, 1881. - Világos után. Arad, 1882.

Szerdahelyi Kálmán saját huszáréletét írta meg a Kunsági és Potemkin szerkesztésében megjelent Honvéd Világ című kollektív műben.^{1/}

Prielle Kornélia a számára sokszor terhes Petőfi-kapcsolatát igyekszik tárgyilagos világitásba helyezni Ismeretségem Petőfi Sándorral című visszaemlékezésében, amely a Petőfi Társaság Koszoru című folyóiratában jelent meg.^{2/}

Horváth György színész emlékezéseinek kézírata a Széchényi Könyvtár Kézirattárában van. Egy részletét, Egervári Potemkin Ödön tette közzé a Vasárnapi Ujságban.^{3/}

Vasvári Kovács József naplójának egy részét Lugosi Döme adta ki a Magyar Művészeti Almanachban.^{4/} A múlt század közepének színészetére vonatkozólag közöl adatokat. A napló teljes szövegének hollétéről nem tudunk.

Szigeti József memoárjait Egy színész naplója címen Vas Gereben adta ki.^{5/} A cím ellenére az író Szigeti nyilatkozik meg benne, kevésbé a színész. A munka inkább szépirodalmi jellegű, semmint történeti anyagot rögzítő emlékezés.

Jókai Mór közvetlen kapcsolatban állt korának színházi életével. Emlékezés jellegű színházi cikkeit gyűjteményes kiadásán kívül két külön kötetben is összegyűjtötték.^{6/} Mindkettőben a kortárs szemével látja és a nagy író megéleveníítő erejével idézi a Nemzeti Színház történetének

1/ Szerdahelyi Kálmán: Honvédkoromból. Honvéd Világ 1868. I.k. 129-131. p.

2/ Prielle Kornélia: Ismeretségem Petőfivel. Koszoru 1879. I. 388. p.

3/ Horváth György: A magyar színészet viszonyai ezelőtt fél századdal. Vasárnapi Ujság 1881-1882.

4/ Lugosi Döme: Vasvári Kovács József naplójából. M. Művészeti Almanach 1909. 62-67. p.

5/ Szigeti József: Egy színész naplója. Kiadja Vas Gereben. Pest, 1856.

6/ Jókai Mór: A magyar színészet hőskora. Bp. 1913. - Jókai Mór: A Nemzeti Színház multjából. Bp. 1914.

dekes pillanatait. Több regényében is találunk memoárszerű részleteket a régi magyar színészeletről.

Sok érdekes adatot őrzött meg Podmaniczky Frigyes, a Nemzeti Színház intendánsa mindeddig kiadatlan naplójában, amelyet a Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz. ^{1/}

Blaha Lujza rövid önéletrajza a Képes Családi Lapokban és a Tolnai Világlapjában jelent meg. ^{2/} Hosszabb naplószerű memoárját először a Magyar Hirlap, másodszor A Polgár, harmadszor az Érdekes Ujság közölte. Végül különálló kötetben is napvilágot látott, Életem naplója címen. ^{3/} Közvetlen hangon, minden kérkedéstől mentesen számol be sikerekben gazdag pályafutásáról. A napló 1862. szeptember 8-ával kezdődik, később azonban abbamarad a naplószerű előadás és az eseményeket összefoglaló címek alatt tárgyalja. A népszínmű és a Népszínház történetére, valamint Blaha Lujza életére és környezetének jellemzésére jól használható forrásmunka.

Jászai Mari Emlékiratai a nagyközönség által is leginkább ismert és gyakran olvasott memoárok közé tartoznak. Semmiben sem maradnak el Déryné emlékezései mögött, jóllehet egészen más természetűek. Rendszertelenebbek /egy részük napló, más részük emlékezés/, szubjektivebbek /az indulati tényező erősen érvényesül bennük/, introvertáltak /a külső események csak másodrendű szerepet játszanak/. Jászai nem szánta ezt az írását kiadásra, legalábbis életében nem.

-
- 1/ Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek. 1-19. kötet. Kézirat. Széchényi Könyvtár Kézirattára.
 - 2/ Blaha Lujza önéletrajza. Képes Családi Lapok 1906. - Blaha Lujza önéletrajza. Tolnai Világlapja 1905. 52. sz.
 - 3/ Blaha Lujza: Életem naplója. M. Hirlap 1905. 1. sz. - Blaha Lujza: Életem naplója. A Polgár 1910. 254.sz., 1911. 57. sz. - Blaha Lujza: Életem naplója. Érdekes Ujság 1913. 1-41.sz. - Blaha Lujza: Életem naplója. Bp. 1920.

Egyes szenvedélyes kitételei miatt a teljes szöveg még ma sem közölhető. Ebben az írásban a kutatót nem annyira az adatok, mint inkább egy nagy művész belső fejlődése, vágyai, vergődései, lázadásai, csalódásai, alkotói problémái kötik le. Jászai önmagával szemben is nyers őszintesége teszi hi-telessé minden sorát.

Kézirata a Széchényi Könyvtár kézírattárában van és 6 füzetre terjed. Első bejegyzése 1893-ból, az utolsó 1925-ből való. Eddig két kiadást ért meg, az elsőt Lehel István,^{1/} a másodikat Debreczeni Ferenc rendezte sajtó alá Jászai Mari egyéb írásaival együtt.^{2/}

Értékes emlékiratot hagyott hátra Kassai Vidor. Egész életén át írta toldozva, simítva, javítva kéziratát, s 1880-ig jutott el. Önéletrajzi adatain kívül értékes közléseket kapunk benne a Budai Népszínházról, a vidéki vándorszínházszetről, a kolozsvári színházról, az István téri színházról és a pesti Népszínházról. Kortársait - többek közt Egressy Gábort, Tóth Józsefet, Jászai Marit - érdekesen jellemzi. Anekdotázó, sokszor egyenetlen előadásmódja ellenére használható forrásmunka. Kassai születésének századik évfordulójára Kozocsa Sándor rendezte sajtó alá.^{3/}

Deréki Antal vidéki színész, majd színigazgató két kötetre való cikkben írta meg emlékeit. Pálcás színészek^{4/} és Vándorkomédiások^{5/} című munkái anekdotikus formában eleve-nitenek föl különböző eseményeket a magyar színészéletből. Egyes részletei - így a Petőfi Zoltán színészkedésére való emlékezés - forrásként használhatók.

- 1/ Jászai Mari emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel István. Bp. 1927.
- 2/ Jászai Mari írásai. Emlékezések - Napló - Tanulmányok. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Debreczeni Ferenc. Bp. 1955.
- 3/ Kassai Vidor emlékezései. A művész születésének századik évfordulójára sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Bp. 1940.
- 4/ Deréki Antal: Pálcás színészek. Bp. 1914.
- 5/ Deréki Antal: Vándorkomédiások./Visszaemlékezések./ Bp. 1922.

Forrásértékű emlékezéseket közölt a legkiválóbb vidéki szinigazgató, Krecsányi Ignác is. A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban című első művében a nyári szinkörben tartott első előadásairól számol be.^{1/} Másik munkája, a Régi dolgok - régi színészetéről a Krecsányi - féle társulat történetét adja elő.^{2/} Ha vannak is benne anekdotázó részek, a múlt század második felének vidéki színészéletéből értékes adatokat őrzött meg.

Jól használható, érdekes emlékezéseket hagyott hátra Tóth Imre, a Nemzeti Színház egykori igazgatója is. Ezek folytatásokban jelentek meg a Képes Krónika című hetilap hasábjain.^{3/} A mintegy 50 esztendő színházi eseményeit felölelő emlékirat legértékesebb részei azok, ahol Tóth Imre a kor jeles színészeinek jellemzését adja.

Ditrói Mór, a Vigszínház első igazgatója, Komédiások címmel adta ki emlékiratait.^{4/} Gyermekkori élményein kezdve, vidéki színészkedésén és kolozsvári igazgatásán keresztül a Vigszínházba vezeti az olvasót. Anekdotázó előadásmódja mellett sok érdekes adatot őrzött meg különösen a Vigszínház életének első két évtizedéről.

A "közvetlen" hang úgy látezik nemcsak a Vigszínház művészi stílusát jellemezte, kiütözik az a Vigszínház színészeinek emlékirataiból is. Ilyen közvetlen hangú, csevegő, a felszínen mozgó írás Szerémy Zoltán Emlékeim a régi jó időkben című memoárja is.^{5/} A magánélet részletei elnyomják benne a színészeti mozzanatokot s így ebből az emlékiratból nem kapunk a Vigszínház életét megvilágító képet.

1/ Krecsányi Ignác: A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban. Temesvár, 1910.

2/ Krecsányi Ignác: Régi dolgok - régi színészetéről. Történeti főljegyzések a múltból. Temesvár, 1914.

3/ Tóth Imre: Egy szinigazgató emlékei. Képes Krónika 1926. 21-34. sz.

4/ Ditrói Mór: Komédiások. /Ditrói Mór emlékiratai. /Bp. 1929.

5/ Szerémy Zoltán: Emlékeim a régi jó időkben. Bp. 1929.

A Vigszinház története még két másik memoárban is meg-elevenedik előttünk. Az egyik Hegedüs Gyuláé, aki a színház 25 esztendejének eseményeit mondja el vázlatosan, s közben Keglevich Istvánra, Lánczy Ilkára, Nikó Linára, Harmat Hedvigre és Varsányi Irénre emlékezik.^{1/} Munkáját a Vigszinház 25 éves műsorának kimutatásával zárja.

A másik Bárdi Ödön emlékezése A régi Vigszinházról.^{2/} Anekdotázó előadása mellett sok értékes adatot is közöl, melyeket a Vigszinház majdani történetírója felhasználhat. Az események értékelésében a Vigszinház iránt érzett rajongás és elfogultság sokszor tévutra vezet, de őszinteségében nem kételkedhetünk.

A magyar kabaré memoárszerűen megírt történetét találjuk Nagy Endre A kabaré regénye című munkájában. Az emlékezés a Bonbonnière kabaré 1907. évi megnyitásával kezdődik és az 1913. évvel záródik. Nemcsak forrásértékű munka, hanem egy kitünő tollú író művészi írása. Először a Nyugat adta ki 1935-ben,^{3/} második kiadása a Várad-Pest-Párizs című gyűjteményes kötetben jelent meg Nagy Endre egyéb visszaemlékezéseivel együtt.^{4/}

Alapi Nándor az Országos Kamaraszínház faluzó vándorlásainak történetét mondja el és háromezer vidéki előadás kimutatását állítja össze Vándorlásunk című munkájában.^{5/} Statisztikai kimutatásai megbízhatóak.

1/ Hegedüs Gyula: Emlékezések. Bp. 1921.

2/ Bárdi Ödön: A régi Vigszinház. Bp. 1957.

3/ Nagy Endre: A kabaré regénye. Bp. 1935.

4/ Nagy Endre: Várad - Pest - Párizs. Bp. 1958.

5/ Alapi Nándor: Vándorlásunk. 1-3. k. Bp., 1926., 1929., 1931.

Legújabbban megjelent színésszémemoárjaink között említést érdemel Gellért Lajos Nyitott szemmel című könyve.^{1/} 1904 és 1945 között a Tháliával, Feld Irén Kamarajátékok című vállalkozásával, a Bethlen téri Színházzal és a Művész Színházzal foglalkozik. A munka nagy részét személyes jellegű önéletrajzi részletek töltik ki, színháztörténeti vonatkozásban sok tárgyi tévedéssel.

Az erdélyi színészet történetéhez elsőrendű forrás Káli Nagy Lázár az Erdélyi Nemzeti Játékszínnek "Magyar Játékszótársaságnak" eredete, fennállásának, viszontagságainak a mai időkig leírása 1821. című emlékirata. Ez Kolozsvár színészetének személyes élményeken alapuló első története, mely 1792-vel kezdődik és 1821-el fejeződik be. Kézirata Jancsó Elemér birtokában van. A munka mindkét kiadását is ő rendezte sajtó alá.^{2/}

E. Kovács Gyula, Kolozsvár kiváló színésze, jelentéktelen memoárját Emlékek és élmények címen adta ki, igazolva, hogy a színészi tehetség még senkit sem avatott íróvá vagy színháztörténésszé.^{3/}

A kolozsvári Farkas utcai színház történetét Janovics Jenő írta meg részben történeti források, részben saját élményei alapján. Könyvének első része történetírás, második része személyes emlékezés. Janovics a memoárszerű részben is meg tudja őrizni tárgyilagos szemléletét.^{4/}

1/ Gellért Lajos: Nyitott szemmel. Bp. 1959.

2/ Nagy Lázár: Az "Erdélyi Nemzeti Játékszínnek", "Magyar Játékszótársaságnak" eredete, fennállásának, viszontagságainak a mai időkig leírása 1821. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér. Cluj-Kolozsvár, 1939. - Az erdélyi magyar színészet hőskora 1792-1821.- Káli Nagy Lázár visszaemlékezései. Bevezetéssel ellátta Jancsó Elemér. 2. kiadás. Kolozsvár, 1942.

3/ E. Kovács Gyula: Emlékek és élmények. Kolozsvár, 1896.

4/ Janovics Jenő: A Farkas utcai színház. Bp. 1941.

Ugyancsak a kolozsvári színészet krónikása Szentgyörgyi István is. Emlékeim című munkájában a maga színészi életét, de a vele összenőtt kolozsvári színház egyes eseményeit is megrögzíti.^{1/} Sajnálatos, hogy a kedélyeskedő, anekdotázó előadasmód sokszor elkendőzi a történeti anyagot.

Vannak aztán színészek tollából származó emlékiratok, naplók, utirajzok, amelyek részben tárgyuk, részben szépirodalmi jellegük, legtöbbször azonban felszínességük miatt nem jöhetnek számításba mint színháztörténeti forrásművek. A színészek nagy része a színháztörténetben többnyire csak humoros, anekdotázó, novellisztikus történeteket lát, s ez a szemlélet szüli az efféle érdektelen, adomázó írásműveket. A teljesség kedvéért ezeket is felsoroljuk.

Apraxin Julia kalandos életének néhány részlete francia nyelven jelent meg Párizsban.^{2/} Bulyovszky Lilla utazása emlékeit írta meg több kötetben. Utirajzainak semmiféle színészeti vonatkozásuk nincs.^{3/} Dobsa Lajos jelentéktelen naplórészletét Vahot Imre közölte a Magyar Tháliában.^{4/} Faludi Antal Szatirikus önéletrajza a mulattatás célját szolgálja.^{5/} Faragó Ödön három könyvben is beszámol impresszióiról és emlékeiről.^{6/} Írásának alacsony színvonala és adat-

-
- 1/ Szentgyörgyi István: Emlékeim, Kolozsvár, 1923.
 - 2/ Apraxin, La comtesse Julie B.: Quelques feuilles détachées des mémoires de la tragédienne hongroise par -. Paris, 1863.
 - 3/ Bulyovszky Lilla Uti naplója. 1-2. kötet. Pest, 1858. - Bulyovszky, Lilla: Mein Keisetagbuch. Pest, 1858. - Bulyovszky Lilla: Norvégiából. Uti emlékek. Pest, 1866.
 - 4/ Dobsa Lajos: Egy ifjú színész naplójából. Magyar Thália. Pest, 1853. 161-202. p.
 - 5/ Faludi Antal: Szatirikus önéletrajz. Bp. 1917.
 - 6/ Faragó Ödön: Impresszióim. Bp. 1912. - Faragó Ödön: Írások és emlékek. Bp. 1930. - Faragó Ödön: A magyar színészet országutján. Bp. 1946.

anyagának megbizhatatlansága miatt forrásként nem használhatók. Fedák Sári Utközben című kétkötetes emlékirata a szórakoztató olvasmány célkitűzéseit követi, s ezért sok segítséget a kutatónak nem tud nyújtani.^{1/} Fekete Mihály faluzásainak történetét írta meg jelentéktelen emlékezéseiben.^{2/} Feld Zsigmond emlékiratait leánya Feld Olga adta ki.^{3/} A XIX. század utolsó évtizedeinek színházi életére, különösen a Városligeti Szinkör történetére vonatkozó többnyire reklámszerű kijelentéseit a legnagyobb fenntartással kell fogadni. Ferenczyné Lányi Irma Egyenes uton című emlékezésének forrásértéke nincs.^{4/} Gál Mihály érdektelen színészi naplóját Futó János közli Gyámbot című munkájában.^{5/} Göde István Szinfüzér mint nyugdíj című adományok gyűjtésére készült könyvecskéjében rövid önéletrajzát is közli.^{6/} Gömöri László Emlékezései kritikátlan öntömjöenezésben merülnek ki.^{7/}

A pesti kabarék és orfeumok anekdotikus rajzát találjuk Gyárfás Dezső Orfeum című munkájában.^{8/} Gyöngyi Izsó Színész egy félszázadon át címen írta meg emlékiratait, ame-

-
- 1/ Fedák Sári: Utközben 1-2. k. Bp. 1929.
 - 2/ Fekete Mihály: Faluról falura. Lugoj, 1929.
 - 3/ Feld Zsigmond emlékiratai. Kiadja Feld Olga. Bp. 1938.
 - 4/ Ferenczyné Lányi Irma: Egyenes uton. Egy színésznő feljegyzései. Bp. 1913.
 - 5/ Gál Mihály színész naplója. Futó Janos: Gyámbot. Pest, 1858.
 - 6/ Göde István: Szinfüzér mint nyugdíj. Kolozsvár, 1846.
 - 7/ Gömöri László: Emlékeim. Visszapillantás színészi pályámra. Bp. 1938.
 - 8/ Gyárfás Dezső: Orfeum. Bp. 1920.

lyekben 1876 és 1921 közötti élményeit mondja el. A Népszínház, a Vigszínház, a Király Színház, a Magyar Színház, Kolozsvár és Debrecen színházi életére vonatkozólag kapunk jelentéktelen adatokat.^{1/} Hollósy Mihály, a Népszínház őrmestere, Egy vándorszínész naplójában érdektelen emlékeztetéseket közöl.^{2/} A lapos, felszínes írás ennek ellenére második kiadásban is megjelent. Jeszenszky Dezső Vándoruton címen hasonló színvonalu beszámolót közölt vidéki élményeiről.^{3/} Nem sok hasznát látja a kutató gróf Kinskyné Pálmay Ilka Emlékiratainak sem.^{4/} Mottója - "a memoárok hasonlítanak a gyónáshoz, mert itt is vallunk - de fenntartással" - érvényes a könyv tartalmára. A tulsok fenntartás a könyv színháztörténeti értékét a semmivel teszi egyenlővé. Az emlékirat bővített formában német nyelven is megjelent.^{5/} Rövid önéletrajzot közölt Klárné Angyal Ilka, a Nemzeti Színház egykori tagja a Magyar Géniusban.^{6/} A jelentéktelen emlékezés elé Solymosi Elek irt előszót. Krasznai Mihály önéletrajzát humoros, anekdotázó stilusban Gabányi Árpád írta meg Miska biográphiája címen.^{7/} Mándoky Béla két kötetre való anekdotikus visszaemlékezést közölt.^{8/} Ugyancsak főleg

-
- 1/ Gyöngyi Izsó: Színész egy félszázadon át. Bp. 1921.
 - 2/ Hollósy Mihály: Egy vándorszínész naplója. 1-2. k. Bp. 1903., 1904. - Második kiadás 1 kötetben. Bp. 1904.
 - 3/ Jeszenszky Dezső: Vándoruton. Igló, 1913.
 - 4/ Gróf Kinskyné Pálmay Ilka: Emlékirataim. Bp. 1912. - Második kiadása: 1912.
 - 5/ Gräfin Kinsky Pálmay: Meine Erinnerungen, Berlin, 1911.
 - 6/ Klárné Angyal Ilka önéletrajza. M. Génius 1892. 37.sz.
 - 7/ Gabányi Árpád: Miska biográphiája. Kolozsvár, 1881.
 - 8/ Mándoky Béla: Emléklapok, apró történetek, rajzok, adomák a magyar vidéki színészet életéből 1860-1891-ig. Debrecen, 1891. - Mándoki Béla: Színész világ. Visszaemlékezések, elbeszélések, apró történetek, rajzok, adomák a magyar vidéki színész életéből. 1860-1891-ig. Debrecen, 1892.

anekdotákat tartalmaz Miklósy Gyula Emlékeim és élményeim című munkája.^{1/} Rácz Sándor Emléklapok egy agg színész életéből című rövid lélegzetű emlékirata a kolozsvári színészet első félszázadának jelentéktelen vázlatát adja.^{2/} Salamon Béla Hej, színművész! című humoros emlékezeseket tartalmazó kötete eddig négy kiadást is megért.^{3/} Alig van színészeti vonatkozása Sepsy Károly Egy színész emléklapjai című munkájának.^{4/} Mint forrásmunka érdektelen, Szabó Krisztina rövid lélegzetű visszaemlékezéseit Báthory-Románccsik Mihály közölte könyvében.^{5/} Szacsavay Imre Életem és emlékeim című emlékezesait Balassa Imre rendezte sajtó alá.^{6/} A könyv jelentős része történetileg érdektelen szerelmi napló. A második részben a Nemzeti Színház századvégi életéről kapunk adatokat, a harmadik részben pedig a színészi játékra vonatkozó tanácsok következnek. Forrásértéke nincs. Szathmáry Károly Régi szép idők című könyvecskéjében főleg színészadomákat közöl.^{7/} Hasonló anekdotagyűjtemény Szendrey Mihály Ötven év a színészetből című munkája is.^{8/} Szentkuthy

-
- 1/ Miklósy Gyula: Emlékeim és élményeim. Báthory-Románccsik Mihály: Magyar színészek és színésznők életrajzai. Kassa, 1883.
 - 2/ Rácz Sándor: Emléklapok egy agg színész életéből. Miskolc, 1956.
 - 3/ Salamon Béla: Hej, színművész! Bp. 1939. - Második kiadás: Bp. 1939. - Harmadik kiadás: Bp. 1939. - Negyedik kiadás: Bp. 1956.
 - 4/ Sepsy Károly: Egy színész emléklapjai. Debrecen, 1848.
 - 5/ Szabó Krisztina: Visszaemlékezések. Báthory-Románccsik Mihály: Magyar színészek és színésznők életrajzai. Kassa, 1883.
 - 6/ Szacsavay Imre: Életem és emlékeim. Sajtó alá rendezte és a bevezető életrajzot írta Balassa Imre. Bp. 1940.
 - 7/ Szathmáry Károly: Régi szép idők. Bp. 1896.
 - 8/ Szendrey Mihály: Ötven év a színészetből. Arad, 1832.

Mihály, volt negyvernyolcas honvédfőhadnagy és színész, visszaemlékezéseiben ugyancsak színéazadomákat gyűjtött össze.^{1/} Jelentéktelen munka Szigeti Jenő Egy komikus emlékei című kis memoárja.^{2/} Több színházi vonatkozású emlékezést adott közre Váradi Antal, a magyar színészet ismert bőbeszédű krónikása. Az első Ifjuságom, a második ennek folytatásaként Följegyzések életem sorából címen jelent meg. Hozzájuk csatlakozik még az Emlékeim című kötet.^{3/} A sok anekdotázó, belletrisztikus elem sajnos elnyomja a történeti vonatkozású részeket, s így mint forrásmunka alig használható. Erősen szubjektív hangú, érzelmesen színezett önéletrajzot irt Ujházi Ede a Pesti Naplóba.^{4/} Forrásértékű anyagot alig találunk benne. Veres Sándor harminc éves színészkedésének felületes rajzát adja két emlékiratában.^{5/} Vizvári Gyula rövid lélegzetű humoros emlékezéseit először a Budapesti Hírlap közölte, majd önálló kötetben is megjelent.^{6/} Az apósom és A színlaponostó című, hasonló természetű írásait vidéki és fővárosi lapok közölték. Végül kevés haszonnal forgatható Zilahy Gyula Ötven év című emlékezése is, amelyben ifjuságát és színészi pályafutásának egyes mozzanatait igyekezett megörökíteni.^{7/}

-
- 1/ Szentkuthy Mihály: Visszaemlékezések. Kolozsvár, 1883.
 - 2/ Szigeti Jenő: Egy komikus emlékei. Debrecen, 1922.
 - 3/ Váradi Antal: Ifjuságom. Bp. 1904. - Váradi Antal: Följegyzések életem sorából. Az "Ifjuságom" folytatása. Bp. 1912. - Váradi Antal: Emlékeim. Bp. 1904.
 - 4/ Ujházi Ede naplója. Pesti Napló 1914. 88., 93., 99., 104., 110., 116., 121., 127. sz.
 - 5/ Veres Sándor: Épített babérlevelek. Bp. 1909. - Veres Sándor: Egy énekes emlékiratai. Bp. 1914.
 - 6/ Vizvári Gyula: Mikor én drámai színész voltam. Budapesti Hírlap 1884. 356. sz. - Önállóan: Nagyvárad, 1871.
 - 7/ Zilahy Gyula: Ötven év. Ifjuságom és életem. Bp. 1931.

Sokszor nem színházi személyek naplói, memoárjai és utleírásai értékesebb színházi jellegű tájékoztatást tudnak nyújtani a kutatóknak, mint a színészek visszaemlékezései.

Esterházy Pál naplójában több feljegyzés őrzi azoknak az iskolai színjátékoknak az emlékét, amelyekben ő maga is játszott.^{1/} Ujfalvy Sándor emlékirataiban Wesselényi Miklós zsebóli színelőadásairól és a kolozsvári színház kezdeteiről kapunk érdekes adatokat.^{2/} Barabás Miklós önéletrajzában beszámol a Nemzeti Színház első színészgárdájának nagy művészeivel kialakult kapcsolatáról és színészarcképeinek keletkezéséről.^{3/} Képeinek maga készítette jegyzékéből ellenőrizhetjük az egész galéria minden darabját. Frankenburg Adolf emlékiratai tele vannak korának színészetére vonatkozó értékes feljegyzésekkel.^{4/} Sok hasonló utalást találunk Széchenyi István naplóiban.^{5/} Színházi kapcsolatai voltak Vahot Imrének is, ezeknek több részletét emlékirataiban megörökítette.^{6/} Rákosi Jenő megalapítója és hat évig igazgatója volt a Népszínháznak, mint drámairó pedig szoros kapcsolatban állt a fővárosi színházakkal. Nővére, Rákosi Szidi a Nemzeti Színházban működött, sógora, Evva Lajos a Népszínház későbbi vezetője lett. Mindez visszatükröződik Rákosi emlékirataiban. Különösen a második kötetnek a Nép-

-
- 1/ Merényi-Bubics: Herceg Esterházy Pál nádor. Bp. 1896.
 - 2/ Ujfalvy Sándor: Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1854-1855. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Jékely ⁴oltán. Bp. 1955.
 - 3/ Barabás Miklós önéletrajza. Bp. 1944.
 - 4/ Frankenburg Adolf: Őszinte vallomások. 1-2. k. Pest, 1861.
 - 5/ Széchenyi István naplói és levelezése.
 - 6/ Vahot Imre emlékiratai. Bp. 1881.

színházról szóló fejezete jelentős.^{1/} Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai főleg Laborfalvi Rózára és Jókai Mór színházi kapcsolataira vonatkozólag tartalmaznak értékes forrásanyagot.^{2/} Justh Zsigmond naplójában szenttornyai parasztszínházról és a színház részére írt darabjairól kapunk felvilágosítást.^{3/} Id. Ábrányi Kornél emlékiratait színházi és zenei vonatkozásai teszik fontossá.^{4/} Váli Mari emlékezéseiben Laborfalvi Rózáról, a székesfehérvári színház felavatásáról és Lehmann Mórról maradtak feljegyzések.⁵ Berzeviczy Albert Régi emlékek című memoárjában Berzeviczy Vincére vonatkozólag találunk értékes adatokat.^{6/}

A külföldi memoárirók közül Johann Josef Khevenhüller-Metsch emlékirataiban a magyarországi német színészetre vonatkozó adalékok maradtak fenn.^{7/} Felhívhatjuk a figyelmet, még Karl Rosenbaum naplójára és még sok más külföldi memoárra, amelyekben számos utalás található a magyarországi színi viszonyokra. Színháztörténeti szempontból semmiféle feldolgozásuk nincs.

Nem érdektelenek a színháztörténész számára külföldiek Magyarországon tett utazásainak leírása sem. Így például Christoph Seipp pozsonyi színházigazgató, s egyuttal a pozsonyi német színészet első történetírója, Johann Lehmann álnéven írt magyarországi utleírásában többek közt a pozsonyi,

-
- 1/ Rákosi Jenő: Emlékezések. Bp. 1926.
 - 2/ Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai. Jókai és Laborfalvi Róza. Sajtó alá rendezték gyermekei. Bp. 1927.
 - 3/ Justh Zsigmond naplója. Sajtó alá rendezte Halász Gábor. Bp. 1942.
 - 4/ Id. Ábrányi Kornél: Életemből és emlékeimből. Bp. 1897.
 - 5/ Váli Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955.
 - 6/ Berzeviczy Albert: Régi emlékek. 1853-1870. Bp. 1907.
 - 7/ Khevenhüller-Metsch, Johann Josef: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch 1742-1776. Wien-Leipzig, 1907-1925. - Áldási Antal: Herceg Khevenhüller-Metsch József emlékiratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. 1903. /Kny. a M. Könyvszemléből./

pesti, kassai és nagyszombati német színházról is megemlékezik.^{1/} Színészeti adatokat tartalmaz Robert Townson, angol utazó magyarorazági utleirása.^{2/} Gróf Hofmannsegg utazásáról írott beszámolójában híven örökitette meg a pesti Hetztheater egyik állatviadalát.^{3/} Még számos külföldi utleirásban található olyan közvetlen vagy közvetett utalást, amely felhasználható hazai színi viszonyaink leírásához.

Megemlítjük még azokat az egykoru leírásokat, amelyek bár nem emlékiratok vagy utazási beszámolók, mégis a kortársak hiteles tudósításait tartalmazzák közvetlen élmény vagy értesülés alapján. Ilyen Korabinsky német nyelvű helyismereti lexikona a XVIII. század végéről.^{4/} Vály András Magyarországnak leírása című földrajzi lexikona,^{5/} amelyben többek között az eszterházi színházakról kapunk részletes leírást. Az eszterházi ünnepségekről szóló francia nyelvű beszámolót,^{6/} a kastélynak egy francia nyelvű leírását,^{7/} Rohan herceg, bécsi francia követ eszterházi látogatásáról

-
- 1/ Lehmann, Johann: Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Leipzig, 1785. - Az előbbi bővített kiadása névtelenül: Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen. Frankfurt-Leipzig, 1793.
 - 2/ Townson, Robert: Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year 1793. London, 1797.
 - 3/ Gr. Hofmannsegg: Reise... in einigen Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Görlitz, 1800. - Berkeszi István: Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794 -ben. Bp. 1887.
 - 4/ Korabinsky: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.
 - 5/ Vály András: Magyar Országnak leírása. Buda, 1896.
 - 6/ Relation des Fêtes données... Vienne, 1773.
 - 7/ Excursion a Esterhaz en Hongrie. Vienne, 1784.

szóló emlékezést,^{1/} Dalos Márton versőbe szedett magyar-nyelvű leírását az eszterházi kastélyról,^{2/} a Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreich Ungarn című illusztrált német munkát,^{3/} valamint Bessenyei György Eszterházi vigasságok című verses beszámolóját^{4/} Horányi Mátyas dolgozta fel az Esterházy-színházakról írott monográfiájában.^{5/} Számos hasonló leírás közül kiemeljük még Schams sokszor idézett német nyelvű városismertetését Pestről és Budáról,^{6/} amelyben a színházak részletes leírásával is találkozunk.

Végül ebben a fejezetben kell megemlékeznünk a színháztörténet misszilis forrásanyagáról is. Minden nagyobb könyvtár vagy muzeum több-kevesebb levelezést őriz, amelyek forrásértéke igen nagy.

A levelek éppen ezért, mert nem a nagy nyilvánosságnak szánt bizalmas közléseket tartalmazzak, továbbá mivel a levél írójának a tényekkel való közvetlen és többnyire időben

-
- 1/ Zorn de Bulach: L'embassade du Prince Louis de Rohan a la cour de Vienne. Strasbourg, 1901. - Kont Ignác: Az eszterházi vigasságok egy francia tanuja. Századok 1910. 124-125. p. - Birkás Géza: Egy elszázi nemes, dunántúli utazása a XVIII. század második felében. Győri Szemle 1932.
 - 2/ Dallos Márton: Eszterházi várnak... leírása. Sopron, 1781. - Péczeli Béla: A fertődi /eszterházi/ kastély ismeretlen verses leírása 1781-ből. Soproni Szemle 1957. 215-230. p.
 - 3/ Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterház im Königreich Ungarn. Pressburg, 1784.
 - 4/ Bessenyei György: Eszterházi vigasságok. H.n. 1772. - Vajda Miklós: Bessenyei Eszterházán. Sopron /c. lap/ 1882. I. 4.sz.
 - 5/ Horányi Mátyas: Eszterházi vigasságok. Bp. 1959.
 - 6/ Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn. Pest, 1821. - Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Ofen, 1822.

is közeli kapcsolatáról számolnak be, végül, mivel a levél írása idején jelentéktelen apróságnak tűnő dolgokra is kitérnek, hitelesség tekintetében szinte minden más forrást megelőznek. A levelestárak a történelem legmélyebb rétegeit, az egyéni érzelmek és érdekek szövevényét tárják föl előttünk, ezért színháztörténeti szempontból is fontos források.

Kazinczy Ferenc levelezésével kezdetjük felsorolásunkat, akinek az első magyar szintársulat működését előkészítő mozgalomban olyan jelentékeny szerep jutott.^{1/} Több levélben foglalkozott a magyar színészet kérdéseivel, ezeknek egy részét fel is dolgozták,^{2/} de az egész Kazinczy levelezés színháztörténeti kiaknázása még nem történt meg.

Első színművészeink közül Kántorné leveleit említhetjük meg. A hozzáintézett levelekből sokszor idézték már Bajzának azt az 1837. augusztus 20-án kelt levelét, amely elvágta a nagy tragikának a Nemzeti Színházhoz vezető útját. Csak betetőzte a Nemzeti Színház és Kántorné között fölmerült ellentétet Bajza második, 1838. február 28-án kelt levele, amelyben anyaszerepet ajánlott föl az öregedő színésznőnek.

Kántorné levelei az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Levelestárában találhatóak. Bajza leveleit Kántornéhoz, valamint Kántorné leveleit Dérynéhez, a színészi választmányhoz, Simontsits Jánoshoz, Földváry Gáborhoz, Komlóssy Ferenchez, Szigligeti Edéhez és egy barátjához, Barna János adta ki.^{3/}

1/ Kazinczy Ferenc levelezése. I-XXIII. kötet.

2/ Czeisel János: Kazinczy Ferenc és a nemzeti színészet 1795/. EPhK. 1906. 125-134. p. - Erődi Jenő: Kazinczy Ferenc a magyar színművészet tükrében. Ujság 1941. 189.sz.

3/ Barna János: Kántorné levelei. Makó, 1932.

Ugyanitt őrzik Déryné leveleit is. Az a 36 levél, amely Bayer József Déryné tanulmányával került kiadásra, egyrészt kiegészíti a Napló egyes fejezeteit, másrészt az Egerváry P. Ödönhöz írottak megvilágítják a Napló keletkezésének és írásának körülményeit.^{1/} Fodor István még egy Marosvásárhelyen kelt levelét is közölte.^{2/} Azóta újabb Déryné levelek bukkantak föl a Történeti Múzeum Ujkori Osztályán és a miskolci múzeumban.

Egressy Gábornak a Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött levelei közül elszórtan több megjelent. Leveleinek egy részét fiai rendezték sajtó alá,^{3/} a hozzáírt leveleket pedig Molnár László adta ki.^{4/} Legújabbán Kenyeres Ágnes találta meg Egressynek Kazinczy Gáborhoz intézett 16 levelét az Egyetemi Könyvtár kéziratai közt.^{5/} A levélanyag legnagyobb részét Rakodczay Pál dolgozta föl Egressy-monográfiájában.^{6/}

Egressy levelezését nagy vonalakban Vértesy Jenő ismertette a hagyaték egyéb irományaival együtt.^{7/} Ugyanő vette számba E. Kovács Gyula leveleinek a Széchényi Könyvtárba került gyűjteményét is.^{8/}

-
- 1/ Bayer József: Déryné. - Déryné levelei. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel ellátta Staud Géza. Bp. 1944.
 - 2/ Fodor István: Kántorné, az első magyar tragikai hősnő. Marosvásárhely, 1933.
 - 3/ Egressy Galambos Gábor emléke. Saját műveiből síremléke javára rendezték fiai. Pest, 1867.
 - 4/ Molnár László: Egressy Gábor és kortársai. Levelek Egressy Gáborhoz. /1838-1865/ Sajtó alá rendezte és magyarázatokkal ellátta -. Bp. 1908.
 - 5/ Kenyeres Ágnes: Egressy Gábor levelei Kazinczy Gáborhoz. Bp. 1960. /Színháztörténeti Füzetek 35./
 - 6/ Rakodczay Pál: Egressy Gábor és kora. 1-2. k. Bp.1911.
 - 7/ Vértesy Jenő: Egressy Gábor iratai a Magyar Nemzeti Múzeumban. M. Könyvszemle 1904. 46-66. p.
 - 8/ Vértesy Jenő: E. Kovács Gyula levelezése a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. M. Könyvszemle 1907. 289-299.p.

Nagy levélíró volt Jászai Mari. Sok levelét őrizi a Széchényi Könyvtár Levelestára, a Színháztörténeti Múzeum, de számos levele van még magánosok kezében is. Szórványosan több levele jelent meg. Ezek között irodalomtörténeti szempontból is a legjelentősebbek a Reviczky Gyulához írottak, amelyeket Kozocsa Sándor közölt az Irodalomtörténeti Közleményekben.^{1/} Ugyancsak ő adta ki Jászai Mari leveleinek egy kötetét is.^{2/}

Páratlanul gazdag levelezést tartalmaz Rakodczay Pál irodalmi hagyatéka a Széchényi Könyvtárban, amelyet Kádár Jolán dolgozott föl.^{3/} A levelezés több részre oszlik. Az első Színészi pályám levelekben címet viseli és 4 kötetben 428 levelet foglal magába feleségéhez, 1882-től 1908-ig terjedő évekből. Ezt az érdekes önéletrajzi levélgyűjteményt szerepeinek jegyzéke rekeszti be. Megtudjuk belőle, hogy 868-szor lépett föl 234 különféle szerepben.

A második csoport Rakodczay Pál levelesládája - Irodalom címet kapta, s két kötetben 328 hozzá írt levelet tartalmaz.

A harmadik Rakodczay Pál levelesládája - Színészet gyűjtőcím alatt ugyancsak hozzáírt leveleket csoportosít. A 734 darab levél között Molnár Györgynek 55, Jászai Marinak 14, Prielle Kornéliának 97 és Egressy Ákosnak 61 levelét találjuk.

As Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában még nagyon sok kiadatlan színészlevél van. Itt találjuk meg Prielle Kornélia, Szerdahelyi Kálmán,^{4/} Molnár György, Egressy

1/ Kozocsa Sándor: Reviczky Gyula és Jászai Mari. ItK. 1937. 72-79. p.

2/ Jászai Mari levelei. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. Bp. 1944.

3/ Dr. Kádár Jolán: Rakodczay Pál irodalmi hagyatéka a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. M. Könyvszemle 1923. 111-121. p.

4/ Prielle és Szerdahelyi levelezésének anyagát Mályuszné Császár Edit dolgozta fel Egy színészházaspár élete c. munkájában. Bp. 1958.

Ákos és számos más nagy színészünk leveleit. De ugyanakkor sok színháztörténeti adalék található iróink levelezésében is. A különálló darabokat a Levelestárban, a köteges anyagokat a Kézirattár többi kéziratával együtt kezelik. A levelek írója, címzettje és időrendje szerint különböző mutatók igazítanak el a hatalmas gyűjteményben.

Érdekes leveleket őriz az Országos Színháztörténeti Múzeum kézirattára. Itt találhatóak Bernhoffer és mások levelei Kántornéhoz, Balog István levelei, Szigligeti Ede levelei Öccséhez, Gróf Zichy Antal levelezése, Jászai Mari levelei Fáy Annához, Molnár Ferenc levelei Faludi Jenőhöz, Ódry Árpád levelei Harsányi Kálmánhoz, Márkus László levelezése, Bartos Gyulához írott levelek, Rátkai Márton levelezése, Horváth Árpád levelei, Hevesi Sándorhoz írott levelek^{1/} stb.

A Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Szabó Ervin Könyvtár kézirattárában is nagy számban találhatóak színészek és írók színházi vonatkozású levelei, de vidéki könyvtáraink levelezési anyagát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Igen sok misszilisz anyagot rejtenek a főuri levéltárak. Ezek közül legjelentősebb az Esterházy levéltárban található levelezés, különösen Haydn és Hummel színházi vonatkozású levelei, továbbá a Rádayaknak a Ráday levéltárban őrzött levelezése.^{2/}

1/ Staud Géza: G. B. Shaw levelei Hevesi Sándorhoz. Világirodalmi Figyelő 1960. 2. sz. - Staud Géza: Móricz Zsigmond levelei Hevesi Sándorhoz. ItK. 1960. 4. sz., - Staud Géza: Bernard Pares levelei Hevesi Sándorhoz. Világirodalmi Figyelő 1961. 2. sz.

2/ Mályuszné Császár Edit: A Rádayak és hazai színháztörténetünk. A Ráday gyűjtemény évkönyve. Bp. 1956.

A bécsi Staatsarchivban Egressy Gábor Törökországból való hazatérésével kapcsolatos leveleivel találkozunk.

Végül általánosságban megemlíthetjük, hogy minden hazai és külföldi levéltárban találhatunk miszamis az anyagot, többnyire aktákhoz csatolva, de sokszor - különösen magánlevéltárakban - kiemelve, elkülönített egységként is.

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

SECRET

... ..

VI.

LEVÉLTÁRI ANYAGOK

A színháztörténet leggazdagabb, s ugyazólván kimeríthetetlen forrásanyagát a levéltárak őrzik. Ezeket az iratokat általában aktáknak nevezzük. Az akták valamely személy vagy intézmény tevékenysége folytán létrejött iratok, így a színházi akták egyes színházaknak, színházi személyeknek vagy felettes hatóságoknak működése következtében keletkeznek.

A színházi iratanyag többnyire a színház vagy egy színházi személy és a felettes szerv közötti kapcsolatot tükrözi. Így például a Pesti Magyar Színház és Pest megye törvényhatósága viszonyát a Pest és Nógrád megyei állami levéltár anyaga, a pest-budai német színházak és a városi törvényhatóság relációját a Fővárosi Levéltár anyaga, a Nemzeti Színház és a Helytartótanács kapcsolatát az Országos Levéltár helytartótanácsi aktaanyaga vetíti elénk.

Az akták áramlása általában a színházból vagy a színház köréből a felettes szerv felé történik /elszámolások, jelentések, kimutatások, szerződések stb./ s így a felettes szervek irattárában gyűlik össze. A felettes szervnek a színház felé irányuló rendelkezései és egyéb közlései viszont a színházi irattárba kerülnek. A két szerv iratanyaga szűkegszerűen kiegészíti egymást olyképpen, hogy a kiadmány fogalmazványa az egyikben, maga a kiadmány a másikban található. A színházak irattárában azonban sok olyan anyag is összegyűlik, ami nem megy tovább a felettes hatóságokhoz.

A színházi akták tematikája rendkívül változatos. Szinte lehetetlen felsorolni mindazokat a kérdéseket, amelyekkel a színházi aktákban találkozunk. Nagyjából mégis körülbelül a következő nagy tárgycsoportokat különböztethetjük meg:

1. Gazdasági természetű iratok /költségvetések, elszámolások, pénztárkönyvek, nyugtatóványok, diszlettári, ruhatári, könyvtári leltárak stb./
2. Jogi természetű akták /engedélykérelmek, színháznyitási engedélyek, bérleti szerződések, színészi szerződések, fegyelmi ügyiratok stb./
3. Politikai természetű akták /rendőri jelentések, politikai igazoló jelentések, titkos minősítések stb./
4. Művészi vonatkozású akták /műsortervezetek, műsorbeszámolók, cenzurapéldányok - ezek ugyan a politikai aktákhoz is joggal sorolhatók -, szereposztókönyvek, diszletkönyvek, dramaturgi jelentések, drámabíráló jelentések stb./
5. Magánjellegű iratok /magánszemélyek kérvényei, levelei, javaslatai stb./.

Az akták általában személytelen ügyiratok, de nagyon sok személyes jellegű irás is kerül közéjük. Ilyenek elsősorban a misszilis anyagok, mint például Haydn és Hummel levelei az Esterházy Musicalia és Theatralia iratok között, vagy a Rádayak levelezése a Ráday Levéltárban.

Az akták mellékleteként a legkülönbözőbb nyomtatványok is felbukkannak a színházi iratok mellett: színlapok, szövegkönyvek, részvényblanketták stb. Modern aktakezelésben valamely ügyre vonatkozó minden irat együtt található.

A levéltárakban a színházi vonatkozású iratok a különféle egyéb nem színházi aktákkal vegyesen, azokkal elkeveredve sorakoznak egymás mellé. A levéltári anyagokról készült alapleltárak, mutatók és egyéb a kutató munkáját megkönnyítő segédletek csak nagy ritkán utalnak a színházi vo-

natkozásu anyagokra. Rendezett levéltárakban az akták évről-évről szerint kötegekbe /fascikulusokba/ rakva találhatóak, egy-egy nagyobb csoport közös gyűjtőnév alatt. Valamely személy, intézmény vagy testület működéséhez fűződő iratanyagot külön egységként kezelik /fond/.

A vegyes irattári anyagokból kiemelt és külön kezelt színházi aktákkal csak kivételesen találkozunk egyes levéltárakban. Ilyen kiemelt színházi iratok a következő levéltárakban vannak:

Fővárosi levéltár /A pesti és budai német színházak és a pesti Népszínház iratai./;

Pest és Nógrád megye állami levéltára /Az első és második pesti színház, az 1833-37 évi városi színház társulat és a Pesti Magyar Színház 1837-1840 iratanyaga./;

Az Esterházy-levéltár Musicalia és Theatralia aktái az OSzK Színháztörténeti Osztályán;

Ráday-levéltár /Színháztörténeti iratok a Rádayak működésével kapcsolatban./;

Győri Városi levéltár /Acta theatralia/;

Pozsonyi városi levéltár /Acta theatralia/;

Nagyszombati városi levéltár /Az 1830-31. évi színházeptésre vonatkozó iratok./;

Kassai városi levéltár /Kassai színházi iratok/.

A levéltári aktaanyag a színháztörténet gazdasági és politikai kérdéseinek leghitelesebb forrása. A művészi kép kialakításához más, gazdagabb adatszolgáltató eszközökkel is rendelkezünk /szövegek, képanyag stb./. Az akták keletkezésében egyéni érzelmek és érdekek általában kevésbé játszanak szerepet, a rögzített tényekkel többnyire egyidőben, spontán jönnek létre, tárgyi tévedést ezért ritkán tartalmaznak.

A színházi akták felkutatásához és adatainak felhasználásához a hivatalsszervezetek és hivatalos eljárások ismerete nélkülözhetetlen. Ha például nem tudjuk, hogy a Nemze-

ti Színház ügyei mikor tartoztak a megye, mikor a Helytartótanács, a Belügyminisztérium, vagy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium határákörébe, a keresett iratokat nem találhatjuk meg.

Az ország számos levéltára között a leggazdagabb színháztörténeti lelőhely az Országos Levéltár. Színháztörténeti anyagát Pukánszkyé ismertette Az Országos Levéltár színészettörténeti forrásanyaga című tanulmányában. A Nemzeti Színházra vonatkozó iratanyag egy részét ugyancsak ő publikálta A Nemzeti Színház százéves története című munkájának II. kötetében, amely színháztörténetünk eddig egyetlen mintaszerű levéltári forráskiadványa. Az Országos Levéltár színháztörténeti forrásanyagát Pukánszkyé tanulmánya alapján ismertetjük.^{1/}

Az Országos Levéltár Erdélyi kancellária iratanyagában, amely 1927-ben került át a bécsi Staatsarchivból Budapestre, erdélyi színészeti adatokra bukkanunk. Itt van többek között a hivatásos magyar színészet megindulásának első emléke, Felvinczi György első magyar színigazgató folyamódványa I. Lipóthoz, amelyben játékszabadalmat kér. Ugyanitt I. Lipótnak 1696. október 23-án kelt szabadalomlevele, amely szerint Felvinczinek joga van társaival együtt Erdélynek és a Részeknek bármely helyiségében színelőadásokat tartani /O.L. Erd. Kanc. It. 64. és 80/1696.sz./.^{2/} Az Erdélyi kancellária anyagában a későbbi erdélyi színészetre vonatkozó adatokat bőven találhatunk.

1/ Pukánszky Béláné: Az Országos Levéltár színészettörténeti forrásanyaga. Levéltári Közlemények 1940-1941. 456-567. p.

2/ Többször közölve: Endrődi János: A magyar játék szín. 1-4. k. Pest, 1792. - Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. - Váli Béla: A magyar színészet története. Bp. 1887. - Ferenczi Zoltán: Adatok az iskolai színjáték és Felvinczy György életéhez. ItK. 1897. 73-85. p.

Az Országos Levéltár 1873-ban történt felállításakor itt helyezték el az un. regnicolaris levéltárat, amelyet még a XVIII. században a rendek állítottak fel. Később ebben kapott helyet a nádori levéltár, az országbirói levéltár és az országgyűlések anyagát magában foglaló Archivum regni. Az országgyűlés révén itt vannak teljes számban annak a regnicolaris bizottságnak az iratai is, amely 1840-1844-ig az 1840. XLIV. tc. alapján országossá lett Nemzeti Színház ügyeit intézte.

A kancelláriai levéltár és a regnicolaris levéltár iratai csak a leglényegesebb kérdésekre vonatkoznak. A részletekre nézve az 1703-ban felállított M. kir. Helytartótanácsnak az Országos Levéltárban elhelyezett irattára szolgálhatja az anyag legnagyobb részét.

A színházak külső ügyei a Helytartótanács városi és rendőri osztályára /Departamentum politicae generalis et civitatum/ tartoztak, a szellemi ellenőrzés pedig a Könyvizsgáló osztály /Departamentum revisionis librorum/ feladata volt.

A német színházak többnyire városi színházak voltak, ezért engedélyezésük a városi törvényhatóságokra tartozott. A városok ellenőrzése címén azonban a Helytartótanács hatékonyan befolyásolta a színészi ügyek intézését.

A magyar színészet kérdéseiben a kormányhatóságoknak kevesebb beavatkozásra volt alkalmuk, mert a magyar színészek az első félszázadban a vármegyék pártfogása alatt álltak. Ennek ellenére a kormány mégis be tudott avatkozni a magyar színészeti ügyekbe a Megyei jegyzőkönyveket felülvizsgáló osztály /Departamentum revisionis protocollorum comitatuum/ révén, ahová a vármegyei jegyzőkönyveket fűl kellett terjeszteni. A vármegyék szinpartoló tevékenységének így van nyoma az Országos Levéltárban is.

A Budán és Pesten működő első magyar szintársulat ügyeire a Helytartótanács közvetlen befolyást gyakorolt.

Az 1840. XLIV. tc. kivette a Nemzeti Színház ügyeit a Helytartótanács fennhatósága alól. Ettől kezdve a Helytartótanácsnak csak rendőri felügyeleti joga volt a Nemzeti Színházzal szemben, műsorába pedig mint cenzori hatóság szólhatott bele.

Sok színészeti anyag található a Magyar Kir. Kamarának az Országos Levéltárban elhelyezett levéltárában is. A Magyar Kir. Kamara a városok ellenőrzésén keresztül szolt bele színészeti ügyekbe: pénzügyi szempontból felülbirálta a városok és szinigazgatók között létrejött szerződéseket, jóváhagyta a színházak építési költségeit. Az anyag nagyrésze a német színház ügyeire vonatkozik.

A színházépítések ügyéhez a Kamara jóváhagyásán kívül a Királyi Építészeti Igazgatóság hozzájárulása is szükséges volt, mely 1788-ban önálló hivatallá lett és 1867-ig működött. Az építészeti igazgatóság anyaga azonban hiányos és így színháztörténeti szempontból csak 1848 után használható.

1848-ban a kormányshékek helyére a minisztériumok kerültek. A Helytartótanács rendőri osztályának jogutódja, a Magyar Kir. Belügyminisztérium vette át a színházi ügyeket, s így ennek az irattárában található a kor színészeti aktaí.

Több színészeti vonatkozást őriznek a Honvédelmi Bizottmány iratai főleg a debreceni meneküléssel kapcsolatban a színészeknek juttatott előlegekről.

Az 1848-49-es Miniszteriumok iratai közt 1285. szám alatt egy csomóban található Egressy Gábor szegedi kormánybiztosságának iratai, amelyeknek jegyzéke nyomtatásban is megjelent.^{1/}

1/ Körtvélyes Ágnes: Egressy Gábor iratai az Országos Levéltárban. Bp. 1958. /Színháztörténeti Füzetek 16.sz./

A szabadságharc után a Szögyén- és Geringer-féle kormányzati iratok között találunk színházi aktákat.

Az abszolút kormányzat végleges berendezkedése után a színészeti ügyek közvetlenül a Budai helytartósági osztály /Ofner Stadthalterei Abteilung/, közvetve pedig a Kormányzóság /General Gouvernement/ hatáskörébe kerültek. Ez az 1860-ig terjedő időszak a bürokrácia fénykora.

1860-ban visszaállították az 1848 előtti magyar kormányzésekét s a színügyek ismét a Helytartótanács ügykörébe kerültek, de bizonyos vonatkozásban a Kancelláriát is foglalkoztatták. Az 1860 után bekövetkezett reakció meghagyta a visszaállított kormányzésekét, amelyeket az új abszolutizmus reakciós szelleme hatott át.

A színházi iratokban 1860 előtt Protmann, utána pedig Worafka rendőrfőnök jelentéseivel találkozunk. A színházi cenzura aktái az összes színházi ügyekkel a Helytartótanács elnöki osztályába kerültek. Itt vannak többek közt Molnár György budai Népszínházának megnyitására és működésére vonatkozó iratok is.

A kiegészítés után a színészeti ügyeket a Helytartótanács rendőri osztályáról ismét annak jogutóda, a Belügyminisztérium hatáskörébe utalták. A Belügyminisztérium irattára, 1869-ig található az Országos Levéltárban.

1907-ben ismét változás állott be a színügyi hatáskör tekintetében. A Belügyminisztériumból a színészeti ügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba kerültek át.

Az Országos Levéltár II. osztályán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állagában szerepel a Magyar Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságának irattára. A színházi iratok regesztáit Mályuszné Császár Edit adta ki a Tanácsköztársaság 40 éves évfordulója alkalmából.^{1/}

1/ Mályuszné Császár Edit: A Tanácsköztársaság színügyi iratai az Országos Levéltárban. Bp. 1959. /Színháztörténeti Füzetek 25.sz./

Az országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárak is tartalmaznak színészeti anyagot, így például a Szentkirályi-, Mérey-, Darvas- stb. családok levéltárai. A Berzeviczy-család kakaslomnici levéltárában Berzeviczy Gergellyel kapcsolatban, aki a Departamentum politiae generalis et civitatum fogalmazója volt, több színházi vonatkozású impurum van latin nyelven. Magánlevelezésében is ugyancsak szép számmal szerepelnek színházi vonatkozású megjegyzések/1790-1795/.

A Berzeviczy-család berzevicei levéltárában nincs színházi vonatkozású anyag. A bárói ág levéltára többek közt Berzeviczy Vince kassai intendánsi működésével kapcsolatos iratokat őriz.^{1/}

Az Országos Levéltárban kezelték különálló levéltári egységként a Nemzeti Színháznak 1840-től 1937-ig terjedő teljes iratanyagát. Ez eredetileg a Nemzeti Színház régi épületében volt, majd 1908-ban átvitték a Népszínházba. Innen a Nemzeti Színház Múzeumának az Emke Kávéház fölötti helyiségébe került. 1937-ben a Nemzeti Színház százéves jubileuma alkalmával az egész anyagot az Országos Levéltárban helyezték el. 1945-ben, a Levéltárat ért bombázások alkalmával teljesen elpusztult. Iratanyagából csak annyit ismerünk, amennyit Pukánszky-közölt A Nemzeti Színház száz éve című munkájának az iratokat tartalmazó második kötetében, s amennyi ezenkívül másolatban fennmaradt. Ezeket a kiadásban fel nem használt aktamásolatokat Pukánszky-közölt a Színháztörténeti Osztálynak adta át.

A levéltár leírását ismerjük Rexa Dezsőnek egy 1908-ban megjelent tanulmányából,^{2/} részletes ismertetését pedig

1/ [Szinnyei Merse Jenő]: Báró Berzeviczy Vince és a magyar színjátszás. Kassa, 1942. /Klny, az Uj Magyar Múzeumból./

2/ Rexa Dezső: A budapesti Nemzeti Színház könyv- és levéltára. Bp. 1908. /Klny, a Múzeumi és Könyvtári Értesítő 11. é. 2-3. sz.-ből./

Pukánszkyénak 1938-ban közzétett értekezéséből.^{1/} A két ismertető alapján nagyjában rekonstruálható, milyen pótolhatatlan iratanyag pusztult el ebben a levéltárban.

Külön érdekessége volt az irattárnak a Dramabíráló Bizottság anyaga.^{2/} 1840-től 1923-ig kisebb-nagyobb megszaki-
tásokkal működött ez a tanácsadó testület, amelynek számos neves magyar író, többek között Arany János, Kemény Zsigmond^{3/} és Czuczor Gergely^{4/} is tevékeny tagja volt.

Pest és Nógrád vármegye állami levéltára /azelőtt 2. számú Állami Levéltár, még előbb Pest vármegye levéltára/ az Országos Levéltár után a leggazdagabb lelőhelye a magyar színháztörténeti iratoknak. A magyar színészet története folyamán több ízben állt közvetlen kapcsolatban a megyével s ez a kapcsolat hiven tükröződik a levéltár anyagában.

Kevés kivétellel magyar levéltári anyagot őriznek itt, a német színházakhoz a megyének semmi köze sem volt. A színházi iratanyag ki van emelve az általánosból, viszont teljesen rendezetlen. Az egyes kötegek is csak nagy általánosságban tartalmazzák a palliumon jelzett iratokat, a kötegeken belül pedig semmiféle rend nem érvényesül. Az irattár a következő egységeket tartalmazza:

Színháztörténeti Iratok: A Magyar Játzó Szini Társaság 1792, 1793, 1794, 1795, 1796 és 1800-ból származó iratai. Számadások, kassza-raportok, inventáriumok, színészek és zenészek nyugtái, játékdarabok jegyzéke, Kelemen László, Ernyi Mihály, Láng János, Szerellemhegyi András, Lavotta János iratai stb.

-
- 1/ Pukánszkyéné Kádár Jolán: A Nemzeti Színház levéltára. Levéltári Közlemények 1938. 186-204. p.
 - 2/ Pukánszkyéné Kádár Jolán: A dramabíráló bizottság. ItK. 1939. 6-16. p., 123-135. p.
 - 3/ Pukánszkyéné Kádár Jolán: Kemény Zsigmond dramabíráló működése. ItK. 1938. 258-273. p.
 - 4/ Pukánszkyéné Kádár Jolán: Czuczor Gergely dramabíráló munkássága. ItK. 1939. 37-44. p.

Nemzeti Színház 1791-1837. Kelemen László társulatára vonatkozó iratok 1791-1796-ig és 1801-ből, a Döbrentei-féle társulat a Várszínházban 1833-1837-ig, a Nemzeti Színház 1837-1840-ig. Főleg elszámolások, nyugták, a Nemzeti Színházi Részvénytársaság alapterve és részvényesei stb.

Nemzeti Színház iratai 1820-1840. Főleg megyei átiratok, nyomtatott felhívások a színház ügyében stb.

Magyar színészeti ügy 1835-1837. Többnyire gazdasági ügyek, elszámolások, köztük több 1839-ből.

Magyar Játzó Társaság Erogatióinak és Pensio Cassájának Protocolluma. Pro Anno 1806/7. Különálló 4° nagyságú félbörbe kötött könyv, kézírásos bejegyzésekkel.

Szerepek 1870 utáni évekből. Ugyanitt ebből az időből való szerződések, Góth Sándor levele a Vigszínházhoz stb. Valószínűleg a Színészegyesület iratárából kerülhettek ide.

Nemzeti Színház iratai 1799-1829. Főleg megyei iratok a második pesti társulatra vonatkozóan, adakozók jegyzékei 1810-1915., kassa-raportok stb.

Nemzeti Színház 1837-1858. Részvények 1838-ból, részvény-aláírások, kassa-raportok. Alapterve a Nemzeti Magyar Színház igazgatására összeállt részvénytársaságnak /sok nyomtatott példány/. A köteghez csatolva egy kötet szinlap a kassai Nemzeti Dall és Szinjátszó Társaság előadásairól 1830. január 1-től 1830. december 30-ig. /L. Szinlapok c.fejezetet./

Reponálandó Színházak 1793-1839. Kassa-raportok 1793-ből, díszítmények készítésének kimutatása 1839-ből, számos színész és zenész szerződése nyomtatott őrlapokon, 1837-1840-ből, többek közt Megyeri, László, Fancsy, Szentpétery, Szilágyi Pál, Szerdahelyi József, Telepy György stb. szerződései. Ugyanitt a Szini Választmány iratai 1837-ben /a budai vége, a pesti kezdete/.

Kötet 82. 3. Különféle vegyes iratok. Színház. 1840.
Számadások, bevételek - kiadások kimutatásai stb.

Önálló kötetek:

- Játékszini jegyzőkönyv a budai Nemzeti Színész Társaság jegyzőkönyve 1833-ból.
- Pénztári napló. Nemzeti Színház 1937. szeptember 7 - 1839. december 31-ig.
- A Nemzeti Játzó Társaság közönséges kaasájának Protocolluma 1806/7.
- Bevételek a Nemzeti Magyar Színház igazgatására összeállt Részvény Társaság pénztárába.
- Rexa-iratok. Külön mappában tervrajzmásolatok Rexa Dezső könyvéhez.
- Klisék. Egy doboz klisé és kefelenyomat Rexa Dezső könyvéhez.

A Fővárosi Levéltárnak /egy ideig l. sz. állami levéltár/ a Bazilika pincéjében elhelyezett anyagában jelentős színháztörténeti iratok találhatók. A négy levéltári csoportot /Budai, Pesti, Óbudai és Budapesti/ magába záró Levéltár pesti levéltári anyagában foglalnak helyet Pest város tanácsának a színházra vonatkozó iratai 1775-1847-ig terjedő időből 6 csomóban Pesti Levéltár Intimata a. m. 4558. és 5752. sz. alatt. Ez az anyag került feldolgozásra Pukánszkynek a pesti és budai német színházak történetéről írott két könyvében.

Azóta Nagy Lajos levéltáros 1954-ben kallódó anyagokban újabb iratokat talált: Pest város német színház gazdasági iratai 1836-1841 l kötetben. Ez az új anyag még feldolgozatlan.

Ezen kívül számos színházi vonatkozású adalék található az itt elfekvő városi számadáskönyvekben, tanácsülési jegyzőkönyvekben és egyes színészek neve alatt futó aktákban.

A Budai Levéltár Miscellanea nova 4. csomójában a Budai Népszínház iratanyagára bukkanunk.

Végül a Budapesti Levéltár csoportjában megtaláljuk a budapesti Népszínház iratait: Színházi bizottmány iratai 1875-1918; a budapesti Népszínház jegyzőkönyvei 9 kötet; egyéb iratok 12 csomó; népszínmű pályázat 1881-ből 2 csomó és 1 kötet; végül a Népszínház és a Csokonai utcai gazdasági épület leltárai.

Az eredetileg itt őrzött német sugókönyvek 1952-ben az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályára kerültek, s ott külön egységként megtalálhatók. /L. Szövegek könyvek c. fejezetet./

A Fővárosi Levéltár anyagához 1959-ben sokszorosított segédlet készült két kötetben Buda, Pest, Óbuda és Budapest levéltári alapleltárak címmel, amelyek nyomán a keresett anyag könnyen feltalálható.

A debreceni állami levéltár az Erdélyből kirajzott Magyar Játzó Társaság debreceni szereplésére vonatkozó iratokat tárol az 1800-1810 közötti évekből, többek közt Wesselényi Miklós egy levelét, valamint Wesselényinek Debrecen városával kötött szerződését. A későbbi debreceni színészet alakulása is végigkísérhető az aktákon, amelyek sorában a debreceni színház építési tervei, költségvetése és egyéb iratai is fellelhetők.

A győri állami levéltárban a győri színészetre vonatkozó iratok egy részét kiemelték és Acta theatrialia néven külön kezelik. Ezek jelentős részét Koltai Virgil,^{1/} majd később Lám Frigyes,^{2/} használta fel a győri színészet történetéről írott munkájában.

1/ Koltai Virgil: Győr színészete. 1-2. k. Győr, 1889 - 1890.

2/ Lám Frigyes: A győri német színészet története. 1742-1885. Győr, 1938.

A miskolci, soproni, szegedi levéltárakban bőven találunk színészeti vonatkozású anyagot. A szombathelyi állami levéltárban a szombathelyi színjátszás dokumentumain kívül részben az Esterházyak színházainak történetét, részben a Batthyány Fülöp-féle főúri színházak működését megvilágító iratok vannak. Ezek az Országos Levéltár Esterházy-aktáit, valamint a Bazilika pincéjében őrzött és a Németújváron levő Batthyány-levéltárak adatait egészítik ki.

A Zalaegerszegi állami levéltár a balatonfüredi Kisfaludy-színház építésére vonatkozó iratanyagot őrzi. Ezek egy részét Fára József levéltáros adta ki a balatonfüredi színházról szóló munkájában.^{1/}

Az Esterházy-levéltár Theatralia és Musicalia aktáin kívül van más levéltári anyag is a Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Osztályán. Míg a Nemzeti Színháznak az Országos Levéltárban elhelyezett irattára elpusztult, egyes irategységek - nagyrészt Németh Antal igazgatósága idejéből - a Színháztörténeti Osztályra kerültek és megmaradtak. Jellemző könyvek, ruhatári könyvek, szereposztó könyvek, ügyelőkönyvek, próbakönyvek, diszletalaprajzok és leírások, keltekeskönyvek, igazgatósági jegyzőkönyvek, drámabíráló bizottsági jegyzőkönyvek, titkári jelentések, pénztári naplók, körlevélkönyvek, és sok hasonló anyag található a Nemzeti Színház itteni iratai közt. Hozzávehetjük még azokat a másolatokat, amelyeket Bukánszky né készíttetett az Országos Levéltár iratairól a Nemzeti Színház száz éve című munkájához,^{2/} s amelyet átadott a Színháztörténeti Osztályának.

A Színháztörténeti Osztályon őrzik a Vigszínház irattárát, a Budapesti Színházirattárak egyesületének irattárát és

1/ Fára József: A balatonfüredi színház megalapítása és működésének első évtizedei. Zalaegerszeg, 1925.

2/ Bukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház száz éve II. k. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez. Bp.1938.

az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet teljes irattárát is. Ezek az egységek 1949 után kerültek a Színháztörténeti Osztály birtokába.

A csehszlovákiai levéltárak közül a kassai levéltárban a német és magyar színészetre vonatkozó kiemelt aktaanyag is van. Ugyanez a helyzet a nagyszombati levéltárban is, ahol az 1830-31.évi színházépítés aktáit három külön dobozban őrzik.

A pozsonyi városi levéltárban 14 doboz kiemelt és időrendbe rakott színészeti iratanyag van az 1775-1927-ig terjedő időből. De természetesen más egységekben is számtalan színháztörténeti adatot találhatunk, így például Hummel iratai közt, aki egy időben az Esterházyak karmestere volt, vagy a Kemény Lajos-hagyatékban, valamint a levéltár nagyszámu levelezésében /Hummel, Mader Raoul, Mahler Gusztáv stb./

1950 óta a pozsonyi kolostori levéltárakat is a városi levéltárban helyezték el. Ezek közt a jezsuita rendház irataiban bizonyára iskoladramák előadásaira vonatkozó adatok is találhatóak.

Az Esterházy-levéltár eredetileg a kismartoni kastélyban volt elhelyezve. A levéltár nagy részét a huszas évek vége felé felhozták Budapestre, a várbeli Esterházy palotába. Itt Hárich János levéltáros kiválogatta a levéltárból a zenei és színházi jellegű anyag egy részét, amely Acta Musicalia és Acta Theatralia jelzést kapott.

A levéltárat még Budapest ostroma előtt átvitték a közelben levő Országos Levéltárba, ahol az anyag meg is menekült a pusztulástól. A többszáz folyóméter terjedelmű iratmennyeiség ma is az Országos Levéltárban található, kivéve a Musicalia és Theatralia aktákat, amelyek 1949-ben az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályára kerültek. Természetesen nem minden színházi vonatkozású aktát vittek át a Színháztörténeti Osztályra, maradt bőven az Országos Levéltár anyagában is. Példaképpen említjük, hogy

1954-ben az ugyancsak kiemelt és külön kezelt Esterházy-térképek című anyagban találtuk meg az Esterházy-színház központi fűtésének tervrajzát, valamint a kastély színházának egy későbbi, de meg nem valósult tervét.

Az Esterházy-levéltár egy része a kismartoni kastélyban maradt, s ma is ott található. Jelentős kiegészítéssel szolgálhat a kismartoni Burgenländisches Landesarchivban elfekvő színészeti anyag is.

Az Esterházy-levéltár színháztörténeti szempontból legérdekesebb anyaga a Színháztörténeti Osztályon fekszik. Ezek a Hárich János által kiemelt Musicalia és Theatralia akták. A Musicalia 69 faszcikulus 4329 darabbal, a Theatralia 3 faszcikulus 108 darabbal. Az itt őrzött iratok száma meghaladja a 20 000-et. Ezekből a Haydnra vonatkozó iratok regesztáit Valkó Arisztid készítette el s a Zenetudományi tanulmányok VI. és VIII. kötetében közölte.^{1/} Az anyagot az utóbbi években bőven használták. Ebből készült a Haydn-émlékkönyv^{2/} több cikke s ez volt a fő forrása Horányi Mátvás Eszterházi vigasságok című kitűnő munkájának is.^{3/}

A Ráday-könyvtárban őrzött Ráday-levéltár egyike a legjobban rendezett budapesti levéltáraknak. Színháztörténeti anyagát Mályuszné Császár Edit ismertette egyik cikkében.^{4/}

Az itt található iratok a Ráday-család több tagjának színházi kapcsolataira, valamint a magyar és német színház egyes korszakaira vetnek világot. A péceli kastélyban

-
- 1/ Valkó Arisztid: Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében. I. Zenetudományi tanulmányok. VI. k. Bp. 1957. Valkó Arisztid: Haydn magyarországi működése a levéltári akták tükrében. II. Zenetudományi tanulmányok. VIII. k. Bp. 1960.
 - 2/ Zenetudományi tanulmányok VIII. Haydn emlékére. Bp. 1960.
 - 3/ Horányi Mátvás: Eszterházy vigasságok. Bp. 1959.
 - 4/ Mályuszné Császár Edit: A Rádayak és hazai színjátszásunk. A Ráday Gyűjtemény évkönyve. Bp. 1956. 72-80. p.

folyt német előadások adatait elsősorban Ráday III. Pál levelezése tartalmazza: Ráday III. Gedeon levelei Ráday III. Pálhoz /1787. dec. 1., 1788. ápr.23., szept.6., 1789. márc. 15./.

Ráday III. Pál leveleiből tudjuk meg például, hogy 1788-ban a Szöktetés a szerájból is színrekerült Pécelen.

I. Gedeon unokája Ráday III. Pál volt. A Kelemen-féle szintársulat intendánsa, majd 1814-1817-ig a pesti német-színház és a Várszínház bérlője. Ráday IV. Gedeon 1838-1839-ben vezette a Pesti Magyar Színházat, s a Nemzeti Színháznak 1841-ben igazgatója, 1844-től 1849-ig főigazgatója, és 1854-től 1860-ig újra igazgatója volt.

A színházi vonatkozású anyag Színháztörténeti iratok néven van nyilvántartva és csomagolva. Az akták szigorú időrendben sorakoznak egymás mellé. Az első magyar színjátzó társulatra vonatkozó máig feltárt forrásanyag 70 %-a van itt szépen rendezve. Ugyancsak elsőrendű forrás a Gyűjtemény a pesti német színház történetéhez is.

Az iratokhoz tartozó, de külön kezelt színlapgyűjteményről a "Színlapok" című fejezetben emlékeztünk meg.

Az erdélyi levéltárak állapotáról és a bennük rejtőző színháztörténeti adatokról sajnos keveset tudunk. A német színészetet illetően kizárólag Filtsch kutatásaira,^{1/} a magyar színészetet illetően pedig Ferenczi Zoltán munkájára^{2/} vagyunk utalva. Az erdélyi színjátszásra vonatkozó egyéb publikáció nem támaszkodik levéltári kutatásra.

A családi levéltárak közül színházi anyagot tartalmaz a körmendi Batthyány-levéltár is, amely jelenleg rendezett állapotban a Bazilika pincéjében található. Az eszterházi operával egyidőben a Batthyányak is tartottak fenn szintár-

1/ Filtsch, Eugen: Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 21. 23.

2/ Ferenczi Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897.

sulatot, amely Körmenten, Rohoncon és Hainburgban játszott. Ha a Batthyány Fülöp szintársulatáról elszórtan felbukkant adatokat összevetjük a bécsi Theatersammlungban látható és fentebb már idézett színlappal, biztosak lehetünk abban, hogy erre a szintársulatra vonatkozó iratok kerülnek elő a Batthyány - levéltár Budapesten raktározott anyagából. Ugyanezt mondhatjuk a Batthyány - családnak Németujváron/Güssing, Burgenland/ Őrött másik levéltáráról is. /Alapleltárának egy példánya a bécsi Staatsarchivban./ A szombathelyi megyei levéltár ugyancsak tud támogatást nyújtani a XVIII. századi főúri színház történetének felderítéséhez.

A Károlyiak budapesti levéltárában számos eddig még feldolgozatlan adatot találhatunk a Károlyi-család XVIII. századi kastélyszínházairól. Több utalásból már régóta ismeretes, hogy Nagykárolyban és Megyeren tartottak fenn színházakat. A megyeri színház díszleteit 1804-ben a Károlyi-család a debreceni színháznak, a nagykárolyi színház felszerelését pedig 1814-ben a nagyváradai szintársulatnak ajándékozta;^{1/} Puellacher Leopold 1800 körül festette ki a nagykárolyi színházat^{2/} stb.

A Károlyiak színházainak története azonban teljesen feltáratlan. A levéltárban a Titoknoki iratok, Oeconomica és Számadások című kötetek tartalmazznak színházi tárgyú tételeket. Tervrajzok is maradtak fenn a kastélyról, ezek közt esetleg a színháztervek alaprajzai is fellelhetők. Ezen kívül Károlyi Györgynek az 1854-1870-ig terjedő időből maradtak fenn a Nemzeti Színházra vonatkozó számadásai.

Az Erdődy grófok családi levéltára Monyorókeréken, /Schloss Eberau, Burgenland/ van. Alapleltárának egyik példánya a bécsi Staatsarchivban megtekinthető. Minden való-

-
- 1/ Géresi Kálmán: A debreceni színészet vázlatos története. 1798-1898. Debrecen, 1898. - Néményi Lajos: A váradi színészet története. Nagyvárad, 1898. 54-55. p.
- 2/ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. 243. p.

szinüség szerint számos adatot tartalmaz a XVIII. századi pozsonyi Erdődy-féle opera működésére vonatkozóan.

A vöröskői Pálffy-kastély irattára a Pálffyak pozsonyi és vöröskői színházi előadásairól tud adatokat szolgáltatni.

A Grassalkovich-családnak az Országos Levéltárban őrzött levéltára sajnos elpusztult. Így nincs sok remény arra, hogy Gödöllőn és Pozsonyivánkán fenntartott XVIII. századi színházaikról bővebb felvilágosítást nyerjünk. Eddig csak annyit tudunk, hogy a Grassalkovichok színházaiban korának egyik jelentős művésze, Christoph Seipp és társulata is játszott.^{1/}

Az egyházi levéltárak közül színháztörténeti szempontból különösen kettőnek van nagy jelentősége. Az egyik a pannonhalmi bencés levéltár, mely számos iskoladráma-szöveget, iskolai programot és az iskolai színjátéokra vonatkozó feljegyzést rejteget. Egy részüket Takáts Sándor dolgozta fel a jezsuita iskoladrámáról szóló munkájában.^{2/} A pannonhalmi levéltárból származik az az adat is, amely beszámol Esterházy Pál hercegnek a nagyszombati színház részére 1692-ben ajándékozott díszleteiről. Ebből a Schöpflin-féle Magyar Színészeti Lexikon írói azt a következtetést vonták le, hogy a nagyszombati színház 1692-ben épült, s ez lett volna az ország legrégebbi kőszínháza. Holott Esterházy Pál ajándéka a nagyszombati jezsuita színpadnak szült.

-
- 1/ Lehmann Johann /Seipp, Christoph/: Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen /Leipzig, 1785./ - Bővített kiadása: /Seipp, Christoph/: Reisen durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen, Frankfurt - Leipzig, 1793. - /Seipp, Christoph/: Geschichte der Schaubühne zu Pressburg. Pressburg, 1793. /Benyovszky Károly másolat kiadásában./
- 2/ Takáts Sándor: A jezsuita iskoladráma /1581-1773/. II. k. Bp. 1937.

A kegyesrendiek budapesti levéltára hasonlóképpen gazdag az iskoladrámákra vonatkozó iratokban.^{1/} A szerzetesrendek Historia domusaiban van sok színészeti feljegyzés.

A bécsi Staatsarchivban is számos magyarországi vonatkozású színházi aktára bukkanunk. Így példaképpen kiragadva a Kaiser Franz Akten állazában a Fasc. 164 b /1799-1800/ Konvolut 5. No. 6. szám alatt Pálffy wegen des in Pesth erbauenden Theaters című aktát idézzük, amelyben Pálffy György már 1799-ben sürgeti egy nagy pesti német színház építését.

A szabadságharc leverése után a rendőri jelentésekben találkozunk magyar színészek nevével. Az Informationsbureau számos jelentése foglalkozik Egressy Gábor személyével. Az Egressyre vonatkozó bécsi iratok mikrofilmjei a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályán található. Alapos tanulmányozásuk végleg eldönthetné a Jánossy Dénes állítása nyomán többször ismételt vád valódiságát, vajon Egressy tényleg tett-e bizalmas szolgálatokat a bécsi titkos rendőrségnek, s az emigrációból való hazatérését ilyen feltételekhez kötötték-e.^{2/}

Az Informationsbureau 1860-61. évi aktái közt a 3679/1861, az 5410/1861 és a 6793/1861 számú Szerdahelyi Kálmánról közöl bizalmas jelentést. Hálás feladat volna ezeket a többnyire ismeretlen adatokat feldolgozni és képet alkotni a magyar színészek magatartásáról az önkényuralom idejében. Az anyaghoz részletes segédlet áll a kutató rendelkezésére: a rendőri jelentések évenkénti névmutató alapján kiemelhetők.

-
- 1/ Lugosi Döme: A piaristák szegedi drámajátékai. Szeged, 1930. - Lugosi Döme: A piaristák szegedi drámajátékainak színlapjai. Szeged, 1930.
 - 2/ Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. Bp. 1940. 462. p.

Az Erdélyi Helytartótanács irattárát, amelyben sok színészeti adat maradt fenn, a Staatsarchiv 1927-ben átadta a magyar Országos Levéltárnak, ahol ma könnyen hozzáférhető.

Meg kell még jegyeznünk, hogy teljesen kiaknázatlan a magyar színháztörténet szempontjából a levéltárak középkori anyaga. Elsősorban a városi számadáskönyvekre gondolunk, amelyeknek tételei között - mint az Ábel Jenőnek a bártfai középkori színészetéről írott cikkéből is kitűnik^{1/} -, nagyszámu színházi adat huzódik meg.

1/ Ábel Jenő: A színügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok 1884. 22-51. p. - Ábel Jenő: XV. és XVI. századbeli színügyünk történetéhez. EPhK. 1887.777-779.p.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
IV. A színházi sajtó	3
V. Emlékiratok	31
VI. Levéltári anyag	61

75

R/2003

R/2009